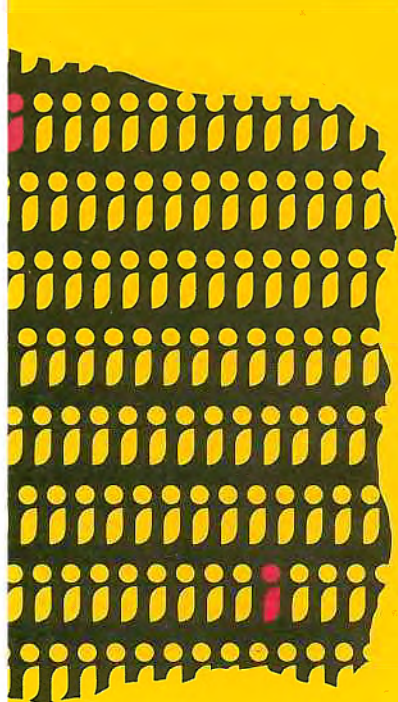

"Det är dom här jag har och inte har"

Om LVM-vårdade narkotikamissbrukares sociala nätverk

Anette Skårner
Margareta Regnér

Forskningsrapport nr 1 2003

Statens
institutions
styrelse SiS
FOU

”Det är dom här jag har och inte har”

Om LVM-vårdade narkotikamissbrukares sociala nätverk

*Anette Skårner
Margareta Regné*

Författarpresentation

Anette Skårner är socionom, fil dr i socialt arbete och verksam som forskare och lärare vid Göteborgs universitet. Hon har mångårig erfarenhet som behandlare inom öppen narkomanvård och som handledare i psykosocialt arbete. Skårner har skrivit en doktorsavhandling inom forskningsområdet med titeln *Skilda världar? En studie av narkotikamissbrukares sociala relationer och sociala nätverk* (2001:5, skriftserien, Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet). Hon har deltagit i ett forskningsprojekt under ledning av professor Gunnar Bernler och docent Lisbeth Johnsson. Resultaten av detta projekt presenterades bland annat i boken *Behandlingens villkor. Om relationen och förväntningarna i det sociala arbetet* (Natur och Kultur 1993).

Margareta Regnér är verksam som adjunkt och är doktorand vid Institutionen för socialt arbete i Göteborg. Hennes avhandlingsprojekt är inriktat på insatsen kontaktfamilj. Hon är socionom och har mångårig erfarenhet som socialarbetare på socialbyrå och familjerådgivningsbyrå, samt handledare i psykosocialt arbete inom olika sociala verksamheter.

Beställes genom Statens institutionsstyrelse SiS
Forskningsrapport nr 1 2003
ISSN 1404-2576

AB C O Ekblad & Co, Västervik 2003

Förord

Forskningsprojektet *Narkotikamissbrukare i LVM-vård och deras sociala nätverk* avrapporteras genom föreliggande skrift. Rapporten är skriven av fil dr Anette Skårner i samarbete med adjunkt Margareta Regnér, båda vid Göteborgs universitet. Projektets huvudsyfte har varit att kartlägga omfattningen av LVM-vårdade narkotikamissbrukares sociala nätverk och vilken betydelse nätverket har i deras liv. En viktig aspekt att studera har varit vilken roll som det sociala nätverket spelar för missbrukares möjligheter att bryta upp ur missbruket. Det empiriska materialet är insamlat på Gudhemsgården, ett LVM-hem beläget i Västsverige, men kunde säkerligen ha samlats in var som helst där "LVM-mässiga" narkotikamissbrukare vistas. Såväl klienter som personal, främst klienters kontaktpersoner, har intervjuats.

Nätverken utmärks i stor utsträckning av frånvaro av nära och närvarande sociala relationer. Relativt få individer förs upp på nätverkskartan och det är inte ovanligt att föra in personer som man för länge sedan har tappat kontakten med eller till och med personer som har dött. Skårner finner två typer av övergripande nätverksmönster i materialet, det familje- och släktcenterade nätverksmönstret respektive det ödsliga. Den första typen av nätverk kan vara täta men är förhållandevis slutna och har få kanaler utåt. Relationerna är sällan oproblematiske. Det ödsliga, den vanligaste nätverkstypen i undersökningen, kännetecknas av frånvaro och distans och av sporadiska kontakter.

Som en röd tråd i materialet löper de intervjuades djupt personliga upplevelser av utsatthet och utanförskap. Detta ställer stora krav på kontaktmän och andra behandlare att hjälpa klienten att förstärka eller skapa andra identiteter än missbrukarens och att bistå klienten i återknytande av banden till familj och vänner eller, när det inte är möjligt, att skapa ett nytt nätverk. Rapportens innehåll understryker vikten av att SiS fortsätter med sitt nätverksarbete på institutionerna.

Rapporten har seminariebehandlats vid Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet, med docent Anders Bjerkman som huvudkommentator.

Sture Korpi
Generaldirektör

Innehållsförteckning

Förord	3
1 Inledning	6
Narkotikamissbruk och sociala relationer	7
Syfte och frågeställningar	10
Rapportens uppläggning	11
2 Några teoretiska utgångspunkter och begrepp	12
Nätverksperspektivet och begreppet socialt nätverk	13
Sociala världar och sociala band	16
3 Studiens uppläggning och genomförande	19
Materialiet	19
Materialinsamlingen	20
Analysarbetet	26
4 Informanterna och deras sociala nätverk	28
Informanterna	28
Informanternas sociala nätverk	29
Nätverksmönster	31
Sammanfattande kommentar	34
5 Det informella nätverket	38
Socialt tillskrivna och valda sociala band	38
Blod är tjockare än vatten?	40
Då ...	40
Nu ...	40
Slakten – långt borta och nära	41
Familjeliv med förhinder	46
Att välja och bli vald – vänner och andra sociala bekantskaper	52
Sammanfattande kommentar	57
6 De professionella hjälparna	60
Experter – på och utanför kartan	60
Professionella i samhället utanför	61
Gudhemsgården	68
Sammanfattande kommentar	75

7 ”Det är dom här jag har och inte har” – nätverkets funktion	78
Frånvaro och närvaro av sociala band	78
Sociala världar – att höra till och vara utanför	82
Stöd och hjälp?	85
Att skapa nya sociala band	89
Ett söndervittrande nätverk – sammanfattande reflexioner	90
8 Vägen ut ur missbruk?	93
Det sociala nätverkets roll	94
De professionellas roll – implikationer för missbrukarvården	95
Referenser	100
Bilaga 1: Skriftlig information om projektet	107
Bilaga 2: Godkännande om deltagande	109
Bilaga 3: Intervjuguider	110

I Inledning

Jag vill bli behandlad som en människa när jag kommer ut denna gången. Inte som någon som bara går vid sidan av samhället. Jag är ju också en del av samhället. Jag är människa jag med. Jag vill ha bort den här stämpeln som missbrukare. Jag vet att jag har det med mej med alla konsekvenser och hela den biten, men jag vill inte bli betraktad som en missbrukare utan som en människa med känslor och tankar, precis som alla andra. (Leif)

Narkotikamissbruk är en mångfacetterad företeelse där olika faktorer – sociala, psykologiska, kulturella och biologiska – samverkar på ett komplicerat sätt under hela processen in i och ut ur missbruk. Åtminstone ett mer omfattande drogbruk berör oftast individens totala livssituation och även de människor som finns i hennes närhet. En central tanke i de interaktionistiska perspektiv som är vägledande för denna studie är att samspel med andra människor är en fundamental dimension i alla människors liv. Våra erfarenheter av mellanmänsklig interaktion är grundläggande för hur vi uppfattar oss själva och för hur vi uppfattar andra människor. Människan är en intentionell och handlande varelse som själv väljer sitt förhållningssätt, men hon skapar inte ensam sina levnadsvillkor, utan avgörande är också vilken samspelssituation hon befinner sig i (Mead, 1976; Berger & Luckman, 1979). Varje människa kan på så sätt förstås som en del av ett dynamiskt socialt nätverk som hon ständigt påverkas av och själv påverkar.

Användandet av droger sker således i och kan förstås utifrån en specifik social kontext och kan fylla en symbolisk funktion som definierar både tillhörighet och utanförskap i livet och världen. Relationella förhållanden kan vara en bakgrund till, men också en konsekvens av, drogbruket. Likaså kan närstående utanför missbrukarlivet och nya människor som kommer i individens väg få en avgörande betydelse för hur processen ut ur missbruk utvecklas.

Så skulle man kort kunna summera det relations- och nätverksperspektiv som utgör den idémässiga grunden för den studie som här föreligger. Rapporten handlar om en särskilt utsatt grupp människor med missbruksproblem, nämligen dem vars droganvändning fått så långtgående konsekvenser att de tvångsomhändertagits för sitt missbruk. En av de informanter som har deltagit i undersökningen är Leif. Han uttrycker vad även flera av de övriga informanterna förmedlar i intervjuerna, nämligen en djupgående erfarenhet av att bli reducerad till "missbrukare" i mötet med andra människor, istället för att bli behandlad som den unika och fullständiga människa han är – och han protesterar mot att bli påtryckt denna förkrympta identitet. Citatet antyder även den samhällsutveckling som lett fram till att tunga narkotikamissbrukare idag utgör en till stora delar socialt exkluderad grupp (Lander m fl, 2002).

Att bli definierad som narkotikamissbrukare innebär speciella livsvillkor, i varje fall om det rör sig om en "varaktig praxis" (Andersson, 1991) och inte en tillfällig överträdelse. Den som använder narkotika riskerar i hög grad att bli utsatt för samhällslig repression och för ett moraliskt fördömande från andra människor. Hur mycket en människa kan upprätthålla en värdig självuppfattning i andras ögon beror på hennes tillgång till strukturella resurser, egenskaper och attribut som anses önskvärda i den dominerande kulturen (Goffman, 1973, 1983). Avvikelse skapas i den vardagliga interaktionen mellan människor, samtidigt som denna process påverkas av överordnade normer i samhället. Denna *stigmatisering* av "moraliskt klandervärda" personer – med narkotikamissbrukare som ett uppenbart exempel i vår kultur – kan utgöra ett hjälpmedel för formell social kontroll. Till skillnad från andra former av drogbruk är användandet av narkotika illegalt.¹ Bland annat därför är det sociala stigmat och den marginalisering som följer av ett narkotikamissbruk starkare än det som följer av ett alkoholmissbruk (Hübner, 2001). Narkotikamissbruk förknippas i den samhällliga debatten med moraliskt och personligt förfall och med en sviktande viljekontroll. Narkotikamissbrukare ses som manipulativa, drogstyrd och oberäkneliga. Sådana stereotypa bilder av narkomaner får konsekvenser för hur enskilda missbrukare betraktas av de människor som de möter och för hur de ser på sig själva (Bergmark & Oscarsson, 1988; Lindgren, 1993; Olsson, 1994; Kristiansen, 1999).

Narkotikamissbruk och sociala relationer

Narkotikamissbrukares sociala relationer och sociala nätverk har belysts utifrån olika forskningshorisonter. Här följer en mycket kortfattad översikt över tidigare forskning som har relevans för studien.²

I den *socialvetenskapliga missbruksforskningen* studeras narkotikamissbrukares sociala relationer utifrån olika utgångspunkter, dock ofta som en delaspekt av andra frågeställningar. I undersökningar med anknytning till UNO, BAK-SWEDATE och MAX-projekten redovisas data om narkotikamissbrukares familjeförhållanden, kontakt med anhöriga och umgänge med missbrukande respektive drogfria vänner etcetera (se exempelvis Bergmark m fl, 1989; Olsson, 1988; Jung, 1991; Byqvist, 1997; Olsson m fl, 2001).

I kvalitativa studier som behandlar olika aspekter av narkotikamissbrukares liv och erfarenheter finner man även kunskap om hur de sociala relationerna utformas, såväl inom missbruksmiljöerna som till närstående utanför dessa, samt hur de sociala banden påverkar och påverkas av drogbruket. Relevanta studier är bland annat

¹ Sedan narkotikastrafflagen infördes 1968 har straffen för narkotikabrott skärpts i flera omgångar. 1988 kriminaliserades även själva bruket av narkotika.

² För en mer utförlig presentation hänvisas till Skårner (2001).

Kalderstam (1979), Biernacki (1986), Andersson (1991), Andersson & Hilde (1993), Taylor (1993), Svensson (1996), Trulsson (1997), Bergström (1998), Kristiansen (1999); Lalander (2001) och Blomqvist (2002).

Flera studier har beskrivit processen in i och ut ur missbruk i termer av livscykel- eller karriärmodeller, där en dimension är graden av involvering i drogkulturen respektive förankring i mer konventionella sociala sammanhang. Så kallade eskalations- och vändpunkter (Järvinen, 1998) i processen hänger ofta samman med missbrukarens sociala band inom och utanför missbrukarvärlden (Brill, 1972; Becker, 1973; Nygren, 1978; Waldorf, 1983; Faupel, 1991; Goldberg, 1993; Järvinen, op. cit.; Lindberg, 1998).

Det finns en omfattande internationell litteratur om sociala nätverk och socialt stöd. Hithörande forskning kan hänföras till en av två traditioner: *nätverksforskning* och *stödforskning*. Den förra har sina rötter i en huvudsakligen sociologisk tradition. Man har hämtat inspiration och begrepp från socialantropologisk forskning på 1950-talet. Stödforskningen har sin tradition i framförallt socialmedicin och psykiatri. De båda forskningstraditionerna har alltmer kommit att integreras; både i stöd- och nätverksforskningen finns idag en strävan efter en helhetssyn, inom ramen för ett relationsperspektiv (Hessle, 1991). Stödforskningen kan numera innefattas inom ramen för nätverksforskningen, eftersom stöd ytterst handlar om transaktioner och relationer mellan medlemmarna i ett socialt nätverk. Sammantaget ges i litteraturen en bild av att forskningen om sociala nätverk har utvecklats utifrån en växande insikt om relationers komplexitet och av att processer på olika nivåer påverkar varandra (se exempelvis Wellman, 1981; Milardo, 1992; Hessle, op. cit.; Bø, 1993; Seikkula, 1996).

En inverkan från stödforskningen är tendensen att se nätverket som något konstruktivt och positivt. Man såg tidigt att stödjande relationer har en positiv inverkan på hälsan antingen som en buffert mot stress eller som en direkt positiv effekt på en persons välbefinnande. Forskningen utgick från början från att existensen av ett nätverk i sig innebär stöd, att alla sociala band är stödjande genom den gemenskap de erbjuder (Wellman, op. cit.; Gottlieb, 1981). Nyare forskning visar emellertid att inte alla relationer i nätverket är stödjande, och det finns undersökningar som visar buffertens direkta egna stressinflytande på individen (Henderson, 1982; Wellman, op. cit.; LaGaipa, 1990; Hessle, op. cit.). Flera forskare framhåller att man bör tillämpa ett bredare nätverksperspektiv och använda den traditionella nätverksforskningens variabler inom stödforskningen (Vaux, 1998; Wellman, op. cit.; Gottlieb, op. cit.; Tracy & Abell, 1994). Själva tillgängligheten av stödresurser är inte tillräckligt, man måste ta hänsyn till att relationer är komplexa. Hur individen använder stöd, om hon är positiv till nätverkskontakter, ömsesidigheten i de dynamiska transaktioner som äger rum inom relationer är exempel på faktorer som är viktiga att undersöka (Cohen & Syme, 1985; Vaux op. cit.; Hessle op. cit.).

Renodlade nätverksstudier om narkotikamissbrukares sociala nätverk är sparsamt

förekommande. De är huvudsakligen av kvantitativ art och fokuserar framförallt på formella aspekter av det sociala nätverket. Ofta relateras dessa faktorer till förekomst av socialt stöd. Resultaten från olika studier visar att både alkohol- och narkotikamissbrukares personliga sociala nätverk ofta är relativt små och att förekomsten av missbrukare i nätverken har en negativ inverkan på livssituationen. Socialt stöd från nätverket förefaller att ha ett samband med ett positivt behandlingsutfall. Det finns även forskning som visar att klienters nätverksrelationer påverkas gynnsamt av deltagandet i behandling. Flera studier lyfter fram positiva erfarenheter av nätverksperspektiv i behandlingsarbetet och betydelsen av att utveckla metoder för detta (Gersh, 1986; Gordon & Zrull, 1991; Westmeyer & Neider, 1988; Goel et al, 1993; Ratvitch-Weinberg, 1995; Humphreys & Noke, 1997; Garret et al, 1998; Galanter, 1999).

Det finns nätverksforskning som belyser andra utsatta och stigmatiserade grupper i samhället, som exempelvis psykosocialt utsatta familjer (där de vuxna ofta har olika typer av missbruksproblem) och människor med psykiska problem. Sammantaget ges i litteraturen en bild av att människor tillhörande olika "problemgrupper" ofta har relativt små nätverk med en övervikt på familje- och släkterelationer och med få länkar mellan olika delar av nätverket. De ingående relationerna präglas inte sällan av ambivalens och beroende. Nätverken förefaller tunnna ut alltmer över tid. Det som framförallt saknas är nära och kontinuerliga vänskapsrelationer (Hessle, 1988; Svedhem, 1990, 1991; Bø, op. cit.; Seikkula, op. cit.; Ewertzon & Forssell, 1999; Espwall, 2001).

Narkotikamissbrukares relationsmässiga förhållanden har också studerats inom *familjeterapiforskningen*. Denna visar bland annat att narkomaners ursprungsfamilj är i hög grad närvarande eller frånvarande även i det vuxna livet och man har funnit vissa typiska interaktionsmönster inom samspelet i familjen (Stanton & Todd, 1982; Cancrini, 1988; Korman, 1991; Stanton, 1997; Stanton & Shadish, 1997; Hansson, 2001).

Nätverkstänkandet har i hög grad bidragit till metodutvecklingen inom socialt arbete och annat professionellt hjälparbete. Vikten av att se och förhålla sig till klienten i hans/hennes sociala sammanhang präglade tidigt det professionella sociala arbetet (Bernler & Johnsson, 2001). Nätverksterapi som behandlingsform introducerades av Speck & Attaneave (1975), som i sitt kliniska arbete med familjer även börjat inkludera betydelsefulla personer utanför familjen. De senaste decennierna har inneburit ett växande intresse för olika former av nätverksorienterade behandlingsmetoder och arbetssätt (se exempelvis Klefbeck et al, 1987; Seikkula, op. cit.; Forsberg & Wallmark, 1998; Andersson & Bjerkman, 1999; Andresen, 2002). Ett aktuellt exempel från missbrukarvården är det nätverksarbete som utvecklats på LVM-institutionen Fortunagården (Kesthely 1999; Helsing, 2001).

Bristen på forskning som mer explicit fokuserar narkotikamissbrukares nätverksverklighet och mina egna kliniska erfarenheter och insikter om att människor som

använder droger ofta har en utsatt och komplex relationsmässig situation väckte mitt intresse för att närmare studera detta område. Jag genomförde en större empirisk studie, som ledde fram till min doktorsavhandling med titeln *Skilda världar? En studie av narkotikamissbrukares sociala relationer och sociala nätverk* (Skårner, 2001). Undersökningsgruppen var här narkotikamissbrukare som rekryterats från den öppna narkomanvården samt deras närstående och professionella hjälpare. Parallellt med avhandlingsprojektet påbörjades den studie vars resultat presenteras i denna rapport. Den knyter direkt an till den tidigare studien och har en liknande uppläggning och frågeställningar som denna och ger på så sätt en möjlighet att pröva analysmodell och slutsatser på ett nytt empiriskt material.

Det perspektiv jag valt söker att förstå individen utifrån hans eller hennes sociala relationer och i det vidare mönster som formas i det sociala nätverket i dess helhet. Det är min förhoppning att nätverksperspektivet kan tillföra en givande och ”vitaliserande” infallsvinkel som kan bidra till ökad kunskap om och förståelse av de sociala aspekterna av narkotikamissbruk och de sociala relationernas betydelse i missbrukares liv. Ett sådant perspektiv kan också ha implikationer för socialt arbete med missbrukare.

Vad gäller själva genomförandet av studien har jag samarbetat med socionom Margareta Regnér. Margareta har genomfört samtliga intervjuer som ingår i projektet, följaktligen har hon också medverkat i rapportens metodkapitel (kapitel 3). Bearbetning och analys av det insamlade materialet samt övrig text ansvarar jag ensam för. Men självklart har vi under hela projektiden haft många och givande diskussioner och gett synpunkter på varandras arbete.

Syfte och frågeställningar

Det övergripande syftet med undersökningen är att studera LVM-vårdade narkotikamissbrukares sociala nätverk och vilken betydelse dessa nätverk har i missbrukarnas liv. Till grund för analysen ligger framförallt följande centrala frågeställningar:

- *Hur ser det sociala nätverket ut?*
Här görs en kartläggning av nätverken utifrån både formella och innehållsmässiga aspekter.
- *Vilken roll spelar det sociala nätverket i missbrukarnas liv?*
Detta innebär dels ett försök till en kvalitativ analys av samspelet mellan socialt nätverk, missbruk och livssituation, dels en analys av relationernas psykosociala betydelse.
- *Vilken roll spelar det sociala nätverket för missbrukarnas möjlighet att bryta upp ur sitt missbruk?*

Denna frågeställning innebär ett försök att identifiera nätverksfaktorer som kan utgöra motiv och drivkrafter för att lämna missbruket och sådana som kan hämma eller försvåra en sådan önskan.

Rapportens uppläggning

Efter detta inledande kapitel följer i kapitel 2 en redogörelse för de teoretiska perspektiv som varit vägledande vid analysen. I kapitel 3 redovisas studiens uppläggning och genomförande. Kapitel 4 innehåller en första formell beskrivning av informanterna och deras sociala nätverk. I kapitel 5 och 6 görs en ingående materialpresentation och analys av informanternas sociala nätverk. I kapitel 5 står det informella sociala nätverket i centrum. Kapitel 6 handlar om de professionella hjälparna. Därefter följer i kapitel 7 en analys av det sociala nätverkets funktion. I det avslutande kapitel 8 diskuteras det sociala nätverkets betydelse för uppbrottet ur missbruk samt vilka implikationer som studiens resultat har för det sociala arbetet med narkotikamissbrukare.

2 Några teoretiska utgångspunkter och begrepp

Det sociala nätverket är den grundläggande utgångspunkten för studien. För att nå en fördjupad förståelse kompletteras nätverksanalysen med teoretiska resonemang och begrepp hämtade från interaktionistisk socialpsykologi och systemtänkande. Valet av förståelseram är grundat i frågeställningarnas relationella karaktär och inspirerat av tidigare forskning på området. Hessle (1991) beskriver hur den senare nätverksforskningen präglas av en relationistisk paradigmatiske utveckling och sökande efter teoribildning som framhäver transformationer och relationer mellan individ, grupp och samhälle. Såväl symbolisk interaktionism som systemteori utgör relevanta teoretiska fundament för forskningen om sociala nätverk (se exempelvis Hessle, op. cit.; Svedhem, 1985; 1991; Bø, 1993). Det senare perspektivet har även en framträdande plats i den socialvetenskapliga missbruksforskningen (se exempelvis Biernacki, 1986; Svensson, 1996; Kristiansen, 1999). De olika perspektiven kompletterar varandra och belyser olika aspekter av det dynamiska samspelet mellan individ och grupp, såväl reellt som på ett inre plan. Genom att använda olika infallsvinklar och tolkningsramar ges uppslag och möjligheter till en fullständigare och mångfacetterad förståelse av den brokiga skara av, ofta mycket komplexa, relationer som tillsammans utgör informanternas "sociala landskap".

En fundamental utgångspunkt för studien är att individen både formar och formas av sitt sociala nätverk. Människan är intentionell och har avsikter med sina handlingar. Sociala relationer har en subjektiv mening. Vi handlar utifrån hur vi tolkar den situation och samhällseliga position vi befinner oss i och denna tolkning påverkas av dem vi samspelar med. Vi bygger upp vår självbild genom våra aktiviteter och hur vi blir bemötta och bekräftade i vår sociala omgivning. Gemensamt för de olika teoretiska tankegångarna är en processinriktning. Genomgående betonas att de sociala sammanhang som det här är frågan om inte är statiska till sin karaktär utan befinner sig i ständig rörelse och förändring och att denna rörelse är resultatet av ett samspel mellan individen och den sociala kontext hon befinner sig i.

Här följer en kortfattad genomgång av hur nätverksperspektivet använts i denna studie. Begrepp och tankegångar hämtade från interaktionistisk socialpsykologi och systemtänkande introduceras i de sammanhang de förekommer i den fortsatta presentationen och analysen av det empiriska materialet. Två centrala socialpsykologiska begrepp, nämligen *social värld* (Shibutani, 1955; 1986) och *sociala band* (Scheff, 1990; 1997) behandlas dock redan i detta kapitel. För en utförligare diskussion av de teoretiska perspektiv som varit vägledande även för denna studie hänvisas till Skårner (2001).

Nätverksperspektivet och begreppet socialt nätverk

Det sociala nätverket hänför sig inte till någon enhetlig, identifierbar teori utan kan snarare betraktas som en analysmodell för att utforska sociala relationer i förhållande till en viss frågeställning (Bø, op. cit.). Som fenomen hjälper begreppet socialt nätverk oss att förstå en helhet – ett relationellt system – av interaktioner. Just mönstret av länkar i ett socialt nätverk är det som skiljer detta från en kollektion av enskilda relationer (Wellman, 1981; Borell & Johansson, 1996). Det helhetsperspektiv på sociala relationer som nätverksmodellen innebär, erbjuder framförallt en unik förståelseram för komplexiteten i det dynamiska samspelet i sociala relationer och en möjlighet att jämföra de i nätverket ingående sociala bandens relativa betydelse, i förhållande till vilka relationer som totalt sett finns eller inte finns i nätverket som helhet. På samma gång riskerar man emellertid med ett snävt fokus på det sociala nätverket som helhet att förbise specifika, relationella aspekter av den totala strukturen. Fördjupad och mer specifik kunskap om innehåll och dynamik i de olika relationer som sammantaget utgör det sociala nätverket har därför mycket att tillföra en mer strukturell nätverksanalys (Borell & Johansson, op. cit.; Morgan, 1990; Starker et al, 1993).

Personcentrerade sociala nätverk (Bø, op. cit.) utgörs i princip av en individs relationer till alla de människor som sammantaget bildar hennes sociala sammanhang. Centralpersonen utgör det centrum från vilket det utgår länkar till dennes sociala kontakter. De ingående aktörerna behöver inte nödvändigtvis känna varandra eller ens känna till varandra. Deras gemensamma nämnare är att de är viktiga för den person vars nätverk de ingår i. Ett socialt nätverk skiljer sig på så sätt från en grupp där alla de ingående personerna känner varandra. Både de länkar som finns och de som inte finns mellan nätverkets medlemmar är av intresse. Till skillnad från andra grupperingar kan man inte entydigt fastställa ett socialt nätverks storlek. I teorin är sociala nätverksstrukturer i princip gränslösa. Omfånget av kontaktpersoner gör en operationalisering av nätverksbegreppet komplicerad, speciellt om man inkluderar nätverkskedjor, det vill säga nätverkspersonernas egna kontakter i olika led (Bø, op. cit.). I forskningssammanhang måste man därför göra vissa avgränsningar utifrån de aktuella frågeställningarna. Vad som avses med ett socialt nätverk bestäms alltså ytterst av forskaren, inklusive vilka innehållsmässiga dimensioner av sociala nätverk som är av intresse (Svedhem, 1991; Borell & Johansson, op. cit.). Både som metafor och analytiskt redskap är begreppet "socialt nätverk" därför en förenkling av verkligheten, såväl vad gäller kvantitativa som kvalitativa aspekter. Att mer precist fastställa var ett nätverk börjar och slutar och vilket innehåll som är intressant att fokusera är upp till forskarens egen bedömning av vad som är lämpligt i varje specifikt fall. När man undersöker personliga sociala nätverk har individens egen analys visat sig vara viktig, framförallt avseende kvalitativa aspekter, eftersom statistiska jämförelser ger allmän och ofta motsägelsefull information (Seikkula, 1996). En vanlig "empirisk restriktion" vid studier av sociala nätverk är därför att avgränsa

dem till att endast omfatta centralpersonens egna nomineringar, alltså det subjektiva nätverket (jämför exempelvis Klefbeck m fl, 1987; Hesse, 1988, 1995; Bø, op. cit.). Man kan dessutom, beroende på vad man vill studera och vad som är praktiskt genomförbart, göra ytterligare, mer precisa avgränsningar utifrån kriterier som storlek, typ av relation, innehåll, kontaktfrekvens etcetera.

Den övergripande definition av begreppet socialt nätverk som används i denna studie lyder på följande sätt: *The network is the set of personal contacts through which the individual maintains his social identity and receives emotional support, material aid and services, information and new social contacts* (Marsella & Snyder, 1981, s 156). Två intressanta och för studien betydelsefulla aspekter av nätverkets psykosociala betydelse synliggörs; dels att människans sociala identitet formas av de närvarande relationerna, dels fokuseras relationernas konkreta, praktiska betydelse.

Nätverksforskningen ger många förslag till klassifikation och teman som kan användas vid en nätverksanalys. I allmänhet förefaller man utgå från Mitchells (1969) ofta citerade indelning av grundbegreppen. Mitchell skiljer mellan nätverkets *strukturella* (morfologiska) och *interaktionella* karaktäristika. De förstnämnda fokuserar nätverket som helhet, dess form och mönstret hos länkarna. De senare fokuserar de enskilda relationerna, deras natur och kvalitet (Bø, op. cit.). På senare tid har forskningen även inriktat sig på nätverkens *funktionella* egenskaper, det vill säga betydelsen av de olika medlemmarnas agerande (Seikkula, 1996). Det finns en omfattande samling instrumentella och expressiva funktioner som är socialt och psykologiskt viktiga (Marsella & Snyder, op. cit.; Hansson & Östergren, 1987; Seikkula, op. cit.; Fyrand, 1998).

De begrepp och variabler som skapats för operationalisering av det sociala nätverket är flerdimensionella till sin natur, de kan användas på mer än en nivå och de är möjliga att ges såväl kvantitativa som kvalitativa innebörder. Det är inte heller möjligt att fånga alla kvaliteter och dimensioner av sociala nätverk. Det gäller därför att välja och precisera dem som är mest relevanta för varje studies syfte och frågeställningar (Marsella & Snyder, op. cit.; Bø, op. cit.). Kanske är svårigheten att göra en strikt indelning ytterst ett uttryck för svårigheten att generalisera och begreppsliiggöra högst subjektiva och komplexa beskrivningar och upplevelser av exempelvis stöd eller känslomässig närhet och distans i mellanmänskliga relationer. Följande nätverksbegrepp har använts vid frågekonstruktionen och bearbetningen av det empiriska materialet:

1. Strukturella karaktäristika

Storlek är ett kvantitativt mått på hur många medlemmar nätverket omfattar. Nätverkets storlek är i denna undersökning avgränsad av individens subjektiva bedömning av vilka relationer som är betydelsefulla, och inte av hur många personer man faktiskt träffar (se vidare kapitel 3). Individens sociala nätverk kan ses som ett fält sammansatt av olika *sektorer*. En sådan gruppering har här gjorts utifrån fem soci-

ala kategorier: familj, släkt, vänner och grannar, arbetskamrater samt experter. Det kan naturligtvis diskuteras om man i det personliga nätverket även skall inkludera offentliga personer som exempelvis professionella hjälpare eller om begreppet skall reserveras för den privata sfären. Som konsekvens av att utgångspunkten tas i informanternas subjektivt valda nätverk följer emellertid att även det professionella nätverket inkluderas i de fall personerna där upplevs som subjektivt viktiga av centralpersonen själv. Ett sådant förfaringssätt har även använts i andra studier av utsatta grupper med kontakt med samhällsvården (se exempelvis Klefbeck et al, op. cit; Hessle, 1988 op. cit.) *Täthet* är ett mått på hur många i nätverket som känner varandra. Tätheten anges i relation till maximalt antal möjliga kontakter. I det mönster som bildas av länkarna kan det urskiljas olika *kluster*, en beteckning på en grupp personer inom nätverket där alla känner varandra inbördes. Varje sektor kan innehålla mer än ett kluster och ett kluster kan överskrida sektorsgränserna och omfatta personer från flera sektorer. Ett annat begrepp som behandlar nätverkets differentiering är *variation*, det vill säga grad av heterogenitet avseende faktorer som exempelvis kön, ålder, etnicitet och missbrukserfarenhet. I mönstret kan även framträda enskilda länkar som anses ha en speciell position i nätverket. En sådan är *nexus* (nätverkets öga), en "medelpunkt" som känner många i nätverket. En annan är *isolat*, en person som inte tillhör någon gruppering i nätverket utan har en enskild relation till centralpersonen (Klefbeck et al, op. cit.).

2. Interaktionella karaktäristika

Begreppen *varaktighet* och *frekvens* fokuserar på olika dimensioner av kontinuitet i relationen – hur länge man har känt varandra och hur ofta man träffas. Dessa faktorer är centrala ur ett process- och förändringsperspektiv. Själva nätverkskartan ger endast en ögonblicksbild av relationen och kompletteras därför med de intervjuades berättelser om hur relationerna utvecklats över tid. Begreppen *intimitet* och *intensitet* beskriver den känslomässiga närheten i relationen och känslans laddning. Sociala relationer är till sin natur mångfacetterade och komplexa, inte minst banden till de mest närstående. Grovt förenklat kan relationerna betecknas som positivt eller negativt laddade eller ambivalenta. *Reciprocitet* belyser graden av ömsesidighet i relationen, såväl emotionellt som vad som utväxlas i relationen. Begreppsparet *multiplexitet/uniplexitet* fokuserar antalet anknytningspunkter för relationen utifrån innehåll, det vill säga vad man gör tillsammans. Om man exempelvis både är arbetskamrater och umgås på fritiden är relationen multiplex, om man enbart har en arbetsrelation eller en fritidsrelation är den uniplex.

3. Nätverkets funktion

Tre övergripande nätverksfunktioner står i centrum för analysen: *Tillhörighet och gemenskap* som omfattar dels en basal nivå; det vill säga individens möjlighet till deltagande i nätverkets gemenskap och aktiviteter, dels den emotionella betydelsen

av tillhörighet och gemenskap. Här inbegrips även den sociala interaktionens betydelse för identitetsutvecklingen. *Stöd och problemlösning* som fokuserar de personer i individens närmaste omgivning, som vid behov förser eller förväntas förse honom eller henne med emotionellt och praktiskt stöd såväl i vardagliga som mer problematiska situationer (inklusive de personer som vägrar att ge sådan hjälp). Även ömsesidigheten i de transaktioner som sker belyses. *Skapandet av nya sociala relationer* som beskriver i vilken utsträckning individen med hjälp av redan existerande nätverksrelationer och aktivitetsarenor kan utveckla och förnya sitt sociala nätverk, en mycket central aspekt i just denna studie, eftersom vägen in i och ut ur missbruk ju oftast kantas av nätverksbyten.

Sociala världar och sociala band

Att människan är socialt orienterad anses som ett axiom inom socialpsykologisk teoribildning. Skapandet och upprätthållandet av sociala band utgör en central mänsklig drivkraft. Även ett avvikande beteende som narkotikamissbruk kan naturligtvis förstås som social konstruktion och en avvikande identitet utvecklas och vidmakthålls genom samspelet med andra människor.

Människors tillhörighet i olika sociala sammanhang och referensgrupper kan uttryckas som hemhörighet i olika *sociala världar* (Shibutani, 1955, 1986). En social värld är enligt Shibutani: "an order conceived which serves as the stage on which each participant seeks to carve out his career and to maintain and enhance his status" (op. cit. 1955, s 567). Varje social värld är uppbyggd av människor som binds samman av gemensamma intressen och aktiviteter. Den innebär någon form av avskildhet från omgivningen; människor identifierar sig med dem som utgör deras sociala värld – de som innefattas i begreppet "vi". I världen utvecklas en egen kultur med ett särskilt kommunikationssystem och specifika symboler, normer och värderingar. Medlemmarna delar vissa föreställningar. Man har ett gemensamt perspektiv på verkligheten inom världen och en gemensam hållning gentemot livet. I varje värld finns en egen prestigestege och typiska karriärvägar. Vad som är högt värderat i en värld kan anses betydelselöst i en annan. Vissa världar, som exempelvis missbrukarvärlden, innehåller normer och värderingar som är avvikande från samhället i stort. Kompetens i att hantera narkotika är exempelvis inte högt värderad utanför missbrukarvärlden. På grund av skillnader i kommunikationskanaler skiljer sig olika världar avsevärt åt i fråga om storlek och sammansättning. Vidare finns stora variationer när det gäller gränser, exklusivitet och vilken lojalitet som krävs av medlemmarna. När livsvillkoren förändras kan även sociala relationer förändras och världar omformas eller försvinna och nya uppstå. Ett kännetecken för det moderna livet är att individen hör hemma i flera olika världar samtidigt och kan röra sig mellan dem. Detta gäller naturligtvis även människor som använder droger. Missbrukarvärlden är oftast inte deras enda tillhörighet, vilket inte sällan glöms bort i den samhälleliga debatten.

Mellanmänskliga relationer och processer kan beskrivas och förstås i termer av *sociala band* (Scheff, 1990, 1997). Teorin tar sin utgångspunkt i att formandet och upprätthållandet av sociala band är "the most crucial human motive" (op. cit., 1990, s 4) och i att människor ständigt utvecklas genom social interaktion. Sociala band är den kraft som knyter samman människor och grupper med varandra. Avgörande för de sociala bandens karaktär är kommunikationen, framförallt den emotionella, mellan aktörerna. Stabila och tillitsfulla sociala band baseras på ömsesidig identifikation och förståelse mellan de involverade personerna, vilka agerar i emotionell och intellektuell "samklang" (attunement). Avgörande för det sociala bandets tillstånd är graden av differentiering, det vill säga graden av närhet respektive distans i relationen. Stabila sociala band kännetecknas av en adekvat differentiering, alltså en väl avvägd balans mellan individuella och kollektiva behov. Icke-stabila, hotade band utmärks däremot av alienation. Det finns två former av alienation som kan uppstå i interpersonella relationer: *Isolering* (isolation) som innebär för stor distans mellan de involverade aktörerna och att individualiteten ges företräde framför de kollektiva behoven, samt *uppslukning* (engulfment) där det tvärtom skapas för lite distans i relationen.³ De individuella behoven undertrycks medan de kollektiva överbetonas. Narkotikamissbruk är en företeelse som kan samspela med båda dessa former av alienation. Olika former av relationell utsatthet tidigt i livet är vanliga bakgrundsförhållanden vid missbruk. En stark involvering i missbrukets sociala och ekonomiska sammanhang kan försvaga och distansera banden till närstående utanför missbrukarvärlden, samtidigt som många missbrukare blir beroende av stöd och hjälp från anhöriga vilket inte sällan främjar relationsmönster i form av underdifferentiering och insnärjning.

Banden mellan människor provas oupphörligt i socialt samspel; de kan bevaras och stärkas – men även förstöras. Det innebär att sociala relationer alltid inbegriper någon form av risktagande. Människor förhåller sig oupphörligen till varandra, såväl i reella situationer som i fantasin, och i denna process väcks känslor. Det finns två grundläggande emotioner som har en koppling till socialt samspel och som utgör varandras motpol, nämligen *stolthet* och *skam*. Skamkänslor innebär en negativ värdering av det sociala själv, en känsla av otillräcklighet och underlägsenhet som har sin grund i nedvärderande och avvisande bemötande från andra människor. Respekt och bekräftelse leder till känslor av stolthet och en positiv värdering av det sociala själv. Människans erfarenheter av sociala band är alltså grundläggande för vilken självkänsla hon utvecklar. God självkänsla handlar ytterst om frånvaro av kronisk skam, menar Scheff. Skam ses som en dynamisk social process vars natur är sådan att den ofrånkomligen involverar det egna jaget i relation till andra människor, vare sig det sker i ett verkligt interpersonellt samspel eller genom att indivi-

³ Det vill säga banden är antingen överdifferentierade eller underdifferentierade.

den i en inre dialog ser sig själv med andras ögon. Skam och stolthet fyller en funktion genom att varsko om de sociala bandens tillstånd och känslorna hjälper på detta sätt individen att tolka den situation han befinner sig i. Stolthet såväl signalerar som genererar stabila sociala band. Skamkänslor utgör tvärtom ett hot mot de sociala banden och vice versa, känslor av skam väcks när banden hotas. Identifierad (acknowledged) "normal" skam signalerar en inadekvat differentiering av relationen, men även om känslan är smärtsam leder den inte till brott av de sociala banden eller till destruktivitet. Eftersom känslan har identifierats och erkänts kan orsaken till den diskuteras med andra. Oidentifierad (unacknowledged), förnekad skam däremot genererar alltid hot mot de sociala banden och ligger till grund för destruktiva känslor och beteenden. Narkotikamissbruk kan vara en sådan "lösning" på det outhärdliga. På grund av skamkänslors rekursiva karaktär (man skäms för att man skäms och så vidare) är det möjligt att fångas i en mer eller mindre kronisk spiral av skam som i värsta fall kan sluta i "madness, suicide or murder" (Scheff, 1997, s 147).

Att samhället är uppbyggt av individer i samspel är en grundläggande interaktionistisk tanke (Charon, 1995). *Sociala band* och *sociala världar* kan ses som övergripande och överbryggande paraplybegrepp för sociala relationer och social interaktion, vilka inte enkelt och exakt låter sig preciseras och operationaliseras i förhållande till en empirisk verklighet. De kan appliceras såväl på interpersonella relationer och "membership groups" som på komplexa förhållanden mellan individ och samhälle på en mer övergripande nivå. Begreppen kan på så sätt inte bara användas för att belysa interaktionen inom ett socialt nätverk, utan även fungera som en brygga mellan det subjektiva sociala nätverket och den betydligt mer omfattande sociala omgivning som detta är ett utsnitt av. Begreppet *sociala nätverk* kan omvänt ses som en slags konkretisering av de interaktionistiska tankegångarna. Med hjälp av nätverksperspektivet är det möjligt att mer precist beskriva och analysera den sociala kontext inom vilken en människa lever och verkar.

3 Studiens uppläggning och genomförande

Materialiet

Det empiriska materialet består av intervjuer med 21 personer som vid tiden för intervjun befann sig i vård på Gudhemsgården samt följdintervjuer med deras kontaktpersoner vid institutionen. Materialinsamlingen genomfördes under perioden november 1998 till och med januari 2000.

Samarbetet med Gudhemsgården

Gudhemsgården är ett LVM-hem som drivs av Statens institutionsstyrelse. Institutionen tillhör Västra regionen och ligger utanför Falköping. Vid undersökningens början hade Gudhemsgården 44 platser, varav 29 för män (26 låsbara och 3 öppna) och 15 för kvinnor (6 låsbara och 9 öppna). Platserna var fördelade på tre avdelningar. I huvudbyggnaden fanns två avdelningar; en avdelning för män som tog emot klienter som enligt personalens beskrivning "var lite tuffare att handskas med", framförallt yngre "som ännu inte hade ledsnat på sitt missbruk". Den andra avdelningen tog emot män som var "lite äldre och lite lugnare". Det fanns även en separat kvinnoavdelning i ett särskilt hus vackert beläget ett par kilometer från huvudbyggnaden. Gudhemsgårdens målgrupp var vuxna missbrukare i alla åldrar och med alla typer av drogbruk. Institutionen tog även emot "våldsamma och psykiskt störda klienter".⁴ I samtalen med institutionsledningen beskrevs männen som en mycket tung grupp, i princip endast narkotika- och blandmissbrukare, många med svåra psykiska störningar. Kvinnorna utgjorde en mer heterogen grupp, men många var narkotikamissbrukare. De flesta klienterna kom från västra och södra Sverige, men institutionen tog även emot klienter från andra delar av landet. Under tiden som intervjuerna pågick omorganiserades verksamheten. I början av 1999 lades kvinnoavdelningen ned. Det förekom också andra omorganisationer under perioden, exempelvis startades en separat intagningsavdelning med tillgång till avgiftning i maj 1999. Platserna för vuxna missbrukare minskades under perioden 1998–2000 till 25 (varv 22 låsta).

Klientgruppen på Gudhem utgjorde en ur undersökningens synpunkt strategiskt intressant grupp, med möjlighet till en varierad undersökningspopulation avseende faktorer som ålder, missbruksbild och kön (åtminstone initialt). Samtidigt var tanken att välja en "tyngre" grupp än den öppenvårdsgrupp som var i fokus i den tidigare nätverksstudien (Skårner, 2001). Även den geografiska belägenheten i

⁴ Uppgifterna är hämtade från SiS strukturplan, samt från institutionens hemsida.

västra Sverige var naturligtvis en praktisk omständighet som bidrog till valet av institution.

Projektet presenterades vid ett första besök på Gudhemsgården, där villkoren och formerna för deltagande diskuterades, bland annat forskningsetiska frågor och sekretessfrågor, samt hur intervjuundersökningen rent praktiskt skulle kunna genomföras. Gudhemsgårdens ledning ställde sig mycket positiv till att medverka. Man ansåg det värdefullt med ökade kunskaper om klienternas sociala nätverk och dess betydelse för rehabiliteringen, inte minst för planeringen av vården efter vistelsen på Gudhem. I diskussionen framkom att klienterna oftast vistades tre till fyra månader på Gudhemsgården och att vårdinnehållet hade karaktären av utrednings- och motivationsarbete. Målet var en § 27-placering, som ofta för Gudhems klienter inte innebar behandlingshem utan någon form av skyddat boende och öppenvård i hemkommunen. Klienterna hade inte särskilt mycket besök av sina anhöriga under vistelsen på Gudhem och personalen hade i allmänhet inte någon mer ingående kännedom om det sociala nätverket. Ledningen betonade vikten av att personalen informerades och engagerades i projektet.

Projektet introducerades vid ett heldagsbesök på Gudhemsgården i oktober 1998. Först diskuterades projektet tillsammans med personal i ledningsposition. Därefter hölls tre seminarier med anställda på de tre avdelningarna. Vi presenterade projektets syfte och uppläggning och höll i detta sammanhang även en "miniföreläsning" om nätverksperspektivets betydelse i forskning och behandling. Genomförbarheten diskuterades och de anställda fick ge synpunkter på hur vi lämpligen skulle gå tillväga. Även syftet med intervjuerna med kontaktpersonerna avhandlades, inklusive etik- och sekretessfrågor. Föreståndarna på respektive avdelning åtog sig att informera den personal som inte kunnat närvara vid seminarierna. Vi har under hela projektiden upplevt ett mycket stort tillmötesgående från både personalens och ledningens sida och man har ansträngt sig att lösa de problem som uppkom exempelvis i samband med de organisationsförändringar som skedde under intervjuperioden.

Materialinsamlingen

Urval

Undersökningsgruppen rekryterades bland de av institutionens klienter som var narkotikamissbrukare. Här inkluderades även personer med ett blandmissbruk där narkotika utgjorde ett inslag i missbruksbilden. Personalen ombads tillfråga de klienter som de bedömde skulle kunna tänkas ställa upp på en intervju, med målet att nå en så heterogen grupp av klienter som möjligt avseende faktorer som kön, ålder, social situation etcetera. Skriftlig information om projektet anslogs på avdelningarna för att klienterna direkt till oss skulle kunna ta initiativ till intervju eller ställa frågor om projektet (se bilaga 1). Ingen av informanterna har dock kommit med i projektet på detta sätt. I praktiken har rekryteringen gått till så att personalen har frå-

gat runt bland klienterna ungefär en vecka innan varje intervjuomgång. Intervjuer har gjorts både med relativt nyanlända klienter och med sådana som varit på väg från Gudhemsgården. Vi har ingen bild av att personalen medvetet valt klienter som skulle vara speciellt välvilliga till institutionen eller till LVM-vården. I något fall har personalen uttryckt att man föreslagit en intervju utifrån att man tyckt att personen kanske skulle må bra av att få prata. Av de informanter som på förhand sagt ja till att medverka har det kommit till vår kännedom att en person ångrat sig för att han inte orkat. När klienterna under intervjun tillfrågades om sina motiv att delta angav de olika skäl. Ett allmänt intryck är att intervjupersonerna gärna delade med sig av sina erfarenheter. De flesta människor tycker om att prata om sig själva under förutsättning att detta sker på ett positivt sätt, och det finns inget skäl att anta att missbrukare skulle tänka annorlunda än andra människor. Flera av informanterna uttryckte explicit att de hade något viktigt att förmedla, en känsla av "uppmärksamhetsvärde" (Svensson, 1996). Det var vanligt att de angav altruistiska motiv för sitt deltagande; de ville att deras erfarenheter och livssituation skulle uppmärksammas för att på så sätt påtala och förhoppningsvis påverka missbrukares villkor i samhället i stort. Några uttryckte att de behövde prata och sortera sina intryck och de ansåg efter intervjun att den också hade fyllt den funktionen. Andra menade att de ställt upp på intervjun för att de allmänt sett hade tråkigt och såg den som ett avbrott i vardagen på institutionen.

Den omfattande omorganisationen av verksamheten under projekttiden har naturligtvis inte kunnat undgå att påverka sammansättningen av undersökningsgruppen. Initialt rekryterades informanterna från alla tre avdelningarna, medan det på slutet var en övervikt från avdelningen från de lite äldre männen. En konsekvens är bland annat att endast 3 av de 21 informanterna är kvinnor (data om informanterna presenteras i följande kapitel 4).

Intervjuerna

Intervjuerna genomfördes som kvalitativa forskningsintervjuer (Kvale, 1997) kompletterade med mer precisa frågor. De tog mellan en och två timmar effektiv tid, med rökpauser har de ibland varat betydligt längre. Samtliga intervjuer har spelats in på band med informanternas medgivande.

Intervjuerna har av naturliga skäl ägt rum i Gudhemsgårdens lokaler, på den plats som ansvarig personal funnit lämplig utifrån olika praktiska omständigheter. Intervjuerna har varje gång ägt rum i ett avskilt rum och personalen har bidragit till att göra situationen trevlig genom att komma med en kaffebricka. Tvånget och tvångsvården var i vissa fall påtagligt närvarande under intervjuerna. Vissa av intervjupersonerna har inte haft frigång utan har haft följeslagare till och från intervjun, medan andra har kunnat röra sig fritt på området. Några intervjuer ägde rum på den låsta sjukavdelningen, vilket korta stunder innebar att intervjuare och intervjuad var inlåsta tillsammans och var tvungna att ringa på en klocka för att komma

ut, vilket bland annat innebar att även intervjuaren fick känna på den känsla av maktlöshet som det innebär att vara den som inte har tillgång till nycklar. Rökpauserna fick vid dessa intervjuer ske i ett utrymme i anslutning till isoleringen, vilket föranledde kommentarer från några av informanterna som hade erfarenhet av att ha varit inlåsta där. Andra intervjuer har genomförts på respektive avdelning där båda parter har haft en helt annan möjlighet att "träda ur samtalssituationen", men samtidigt blev avdelningsmiljön mer påtagligt närvarande och rökpauser på tu man hand uteblev. Ett par intervjuer gjordes i ett konferensrum i administrationsbyggnaden där även ledningen hade sina tjänsterum, vilket ibland föranledde kommentarer om kontakten med den personalen. Slutligen genomfördes några intervjuer i ett avkopplingsrum i anslutning till personalmatsalen, vilket förmodligen var den mest neutrala platsen. Den rumsliga kontexten har således varierat vilket säkert har påverkat intervjuerna. Den konkreta miljön med dess olika "markörer" har kommenterats och ibland lett till speciella samtal, men bedömningen är att den rumsliga kontexten inte har påverkat innehåll och process på ett likartat sätt. Det har funnits informanter som har varit relativt öppna eller slutna på alla platserna och man kan inte generellt säga att intervjuerna fungerat bättre eller sämre på någon av dem.

Inför intervjun har det poängterats att klienternas medverkan är frivillig och inte på något sätt en del av deras tvångssituation. Även personalen har uppmanats framhålla detta till klienterna när de berättade om undersökningen. Varje person informerades om projektets syfte, tillvägagångssätt och rutiner för konfidentialitet. De intervjuade hade oftast i förväg erhållit information om sådana frågor. I de fall informanterna inte hade sett den skriftliga informationen fick de tillfälle att i lugn och ro läsa igenom denna, få svar på eventuella frågor samt på nytt ta ställning till sitt deltagande. Det har dessutom betonats att man givetvis även inom ramen för själva intervjusituationen hade möjlighet att avstå från att besvara vissa frågor eller avbryta intervjun. Vidare har det klargjorts att även deras kontaktpersoner kommer att intervjuas och syftet med denna, men att vi däremot inte avser att ta del av skriftlig dokumentation som exempelvis journaler. Samtliga informanter har skriftligt godkänt sitt deltagande samt bekräftat att de tagit emot information om frivillighet och sekretess (se bilaga 2). Vid slutet av varje intervju gjordes en uppsummering där den intervjuade tillfrågades om det fanns uppgifter som han eller hon inte ville skulle tas med. Det gavs också möjlighet att ta kontakt i efterhand om det var något som man ville lägga till, ta bort eller fråga om. Primärintervjuerna genomfördes i tre steg:

1. En inledande kartläggning som omfattade dels omständigheterna runt LVM-vården, dels de intervjuades bakgrund, missbruk samt sociala situation. Intervjuerna genomfördes med hjälp av en intervjuguide som koncentrerades till vissa bestämda teman. I guiden fanns också förslag till frågor, men i stort sett hade intervjuerna karaktären av ett fritt samtal runt angivna teman.

2. En första nätverksintervju där informanterna förutsättningslöst beskrev sitt sociala nätverk med hjälp av en nätverkskarta (se bilaga 3). Nätverkskartan är ett vanligt sätt att kartlägga nätverk såväl i forskning som i behandling. Intervjupersonen ritar själv in sitt nätverk och börjar med att placera sig själv i mitten, och placerar därefter in övriga aktörer i olika sektorer. Ju närmare mitten en person placeras, desto mer subjektivt viktig är personen för den intervjuade (se Svedhem, 1991; Hessle, 1988, 1995; Tracy & Abell, 1994; Seikkula 1996; Skårner, 2001). Under kartritandet fördes en dialog framförallt syftande till klarifikation.
3. För att komplettera och precisera den mer spontana nätverksbilden genomfördes slutligen en intervju utifrån en frågeguide där mer specifika nätverksfunktioner och just missbrukares speciella livssituation fokuserades (se bilaga 3). Detta dubbla förfaringsätt – en *spontan* och en mer *strukturerad* nätverkskartläggning – har syftat till att identifiera det sociala nätverket så utförligt och nyanserat som möjligt.

Efter varje primärintervju genomfördes en följdintervju med en av klientens kontaktpersoner. Vid ett par tillfällen har inte någon av kontaktpersonerna av tidsmässiga skäl haft möjlighet att medverka, då har istället någon annan personal som känner klienten intervjuats. För enkelhetens skull benämns all intervjuad personal kontaktpersoner. Följdintervjuerna har varit mindre omfattande än primärintervjuerna. De har varat mellan en halv till en och en halv timme. Kontaktpersonerna har fått rita en hypotetisk (Bø, 1993) nätverkskarta utifrån sin kunskap om klientens nätverk och den spontana kartläggningen har följts upp med en frågeguide med likartad uppläggning som vid primärintervjuerna. Framförallt i början av datainsamlingen kunde det ibland gå en viss tid mellan primärintervju och följdintervju. Vi bedömde det som önskvärt att förlägga de båda intervjuerna så nära varandra i tid som möjligt och på slutet lyckades vi bättre med denna målsättning. Förskjutningen i tid innebar i ett par fall att klienternas och kontaktpersonernas berättelser inte alltid var i fas med varandra när det gäller deras inbördes relation och processen på Gudhem, vilket man naturligtvis måste ta hänsyn till vid analysen. Det var framförallt den pågående organisationsförändringen och personalens höga arbetsbelastning i samband med denna som gjorde att vi blev tvungna att skjuta på ett par av intervjuomgångarna. Trots den besvärliga arbetssituationen har personalen genomgående varit mycket tillmötesgående och till och med i vissa fall ställt upp på sin lediga tid eller ändrat på sina scheman för att kunna medverka vid intervjun.

Den kunskap som genereras i en kvalitativ intervju är ett resultat av den mellanmänskliga interaktionen i intervjusituationen (Kvale, op. cit.; Malterud, 1998; Hydén, 2000). Både nätverkskartan och berättelsen i sin helhet skapas i samarbete med

intervjuaren och påverkas såväl av dennes person och position som av styrinstrument och samtalsklimat. En grundläggande förutsättning för ett gott resultat är att själva intervjusituationen utformas på ett sådant sätt att den intervjuade känner säkerhet och tillit för att öppet förmedla sina upplevelser, erfarenheter och känslor. Vår bedömning är att intervjuerna genomfördes i ett sådant konstruktivt och tillåtande klimat. Intervjuerna genomfördes av en van intervjuare, med klinisk erfarenhet både som behandlare och handledare, vilket naturligtvis medverkade till att processen utvecklades gynnsamt. En målsättning i själva intervjusituationen var att skapa förutsättningar för dialog, spontana berättelser och ge de intervjuade utrymme för associationer och egna tolkningar (jämför Bernler & Bjerkman, 1990; Hydén, op. cit.) Genom att lyssna så förutsättningslöst som möjligt uppmuntras intervjupersonen att utvidga och utveckla sitt resonemang. Genom klarifierande frågor och genom kommentarer och återkopplingar uppmärksammas mångtydig och motsägelsefull information. Ett sådant förhållningssätt är ett sätt att både vidga och fördjupa dialogen och fortlöpande kontrollera den bild man får av det som sägs. Genom att själva intervjun görs så innehållsrik som möjligt minskar man dessutom risken att under det senare analysarbetet utvidga eller förvanska dess meningsinnehåll (Hydén, op. cit.).

Användandet av nätverkskartan som styrinstrument för intervjuerna förstärkte det interaktiva i processen. Informanterna tog kartritandet på stort allvar och det gemensamma utforskandet föreföll inte sällan röra vid något väsentligt i deras liv. Ett exempel är att en av kontaktpersonerna spontant berättade att han hade trott att några av de lite yngre informanterna skulle komma tillbaka och ”prata lite skit” om vad de varit med om. Det visade sig emellertid att de istället hade varit eftertänksamma och behållit sina tankar för sig själva, vilket kontaktpersonen tolkade som att intervjun tagits på allvar och upplevts som viktig. Ett par av kontaktpersonerna berättade att de fortsatt samtalen runt klienternas nätverkssituation utifrån de teman som väckts i intervjusituationen.

Kartan och berättelsen utgör två skilda sätt att presentera en verklighet och är möjliga att jämföra och tolka redan i intervjusituationen. Kartritandet uppmanar till systematik och eftertänksamhet och ger inte sällan ny information och nya infallsvinklar – inte minst för informanterna själva.

En metodologisk svårighet med kartritandet är att kartans utseende med dess olika sektorer kan uppmåna intervjupersonerna att fylla i samtliga fält. En annan risk är att man inte för upp personer som man ogillar för att man önskar dem ur sitt liv eller för att man vill ge en idealbild av sina relationer och tvärtom – att man för upp även ytterst perifera människor, för att det finns en genans i ensamheten eller som uttryck för ett önsketänkande. För att inte i förväg definierade regler för kartans ifyllande skall få företräde framför intervjupersonens eget sätt att definiera sina relationer är bland annat valet av de associationsord (eliciting words), som ges som instruktion för ifyllandet av kartan, avgörande (Bø, op. cit.). I vår studie instruerades

informanterna att föra upp de personer som de menade "*spelade roll*" i deras liv. "Spela roll" bedömdes som öppet för de intervjuades egna tolkningar och inte utslutande för negativt laddade kontakter. Det visade sig att informanterna oftast hade en ganska självklar intuitiv tolkning av innebörden i begreppet. En annan metodologisk risk är att kartläggningen, om den görs vid ett enda intervjutillfälle, ger en ögonblicksbild av det sociala nätverket och att viktiga personer kan glömmas bort. I den dialog som kartritandet gav upphov till erhöles dock en övergripande uppfattning av hur nätverket utvecklats över tid och av kontinuiteten i de enskilda relationerna. Det dubbla förfarandet som användes vid nätverkskartläggningen är ett exempel på en *kombinerad* strategi som förespråkas av bland annat Bø (op. cit.) för att komma till rätta med sådana metodologiska dilemman. Den kombinerade strategi som användes ger en möjlighet till att närma sig varje tema utifrån olika infallsvinklar och tvingar informanterna att "tänka till", vilket underlättar arbetet såväl med att få med relevanta personer som att erhålla en fördjupad bild av komplexa relationer. En viktig princip vid kartläggningen av framförallt släkt- och familjerelationerna var att ställa det nätverk som tog plats på kartan i relation till vilka personer som faktiskt fanns att tillgå, och att utforska vilka omständigheter som bidrog till att kartan konstruerades som den gjordes vid tidpunkten för intervjun.

Den övergripande strategi som präglade nätverkskartläggningen var att låta de intervjuade själva styra kartritandet och att metakommunicera runt det som skedde. Det bör framhållas att en avgörande förutsättning för att få fram en rättvisande bild av de många gånger komplexa och ambivalenta nätverksrelationerna var att kartritandet skedde inom ramen för en fördjupad dialogisk intervju. Några informanter uttryckte att en del av frågorna var konstiga och jobbiga eller att det var för tungt att svara på dem. Det kan givetvis vara en psykiskt tung situation att utforska sitt sociala nätverk om detta upplevs som torftigt eller destruktivt. Vikten av ett känsligt och respektfullt bemötande – att låta personerna i lugn och ro uttrycka att de blev berörda och att inte tvinga eller forcera fram svar – kan inte nog understrykas. Samtidigt vill vi betona att det fanns en stor beredskap till reflexion hos flertalet av de intervjuade. Tunga missbrukare framställs som grupp ofta som utagerande och icke-reflekterande, vilket inte alls bekräftades i våra intervjuer. Några av de intervjuade förmedlade exempelvis en självdistans till sin nuvarande tvångssituation och en medvetenhet om att deras protester mot själva tvånget på ett orättvist sätt gick ut över personalen på Gudhemsgården.

Att det utvecklades en reflexiv dialog kanske delvis kan hänföras till själva forskningskontexten som ju till sin karaktär kännetecknas av en beredskap att lyssna och efterfråga åsikter och erfarenheter – och av att intervjuaren inte skulle fortsätta att vara en del av informanternas liv.⁵

⁵ För en mer utförlig diskussion om nätverksmetodikens möjligheter och begränsningar hänvisas till Bø (op. cit.) och Skårner (op. cit.).

Analysarbetet

Samtliga intervjuer har skrivits ut. I samband med utskriften och den initiala bearbetningen av materialet har viss redigering gjorts. Ovidkommande sidospår har sorterats bort, namn och andra biografiska data har ändrats för att förhindra att de enskilda personernas identitet röjs och upprepningar, felsägningar etcetera har korrigerats. Vi har här sökt en etiskt försvarbar medelväg att strama upp språket för att den intervjuade inte skall framstå i en sämre dager samtidigt som språket naturligtvis säger något om personen och livsstilen (se exempelvis Ehn, 1992; Månsson, 1994). Det inspelade materialet och utskrifterna har sedan förvarats så att det inte varit åtkomligt för obehöriga. Under hela forskningsprocessen har vi strävat efter att förvalta den uppriktighet vi har fått från de människor som intervjuats genom att hantera deras berättelser på ett respektfullt sätt. Så har vi exempelvis undvikit att ha med uppseendeväckande eller spektakulära detaljer ryckta ur sitt sammanhang i den text som presenteras.

I allt väsentligt har samma analysmodell som i det tidigare nätverksprojektet (se Skårner, op. cit.) använts. Här följer en kortfattad genomgång av tillvägagångssättet vid bearbetning och analysarbete. Ingen standardmetod för analysen av hela materialet har använts, utan detta arbete har kännetecknats av en växling mellan olika tekniker (se Miles & Huberman, 1994). Bearbetningen har skett i olika steg:

1. En kortfattad synopsis och en preliminär analys av varje enskilt fall i syfte att få en bättre överblick, där utmärkande mönster och teman antecknades och klagörande citat markerades.
2. En första mer formell bearbetning av hela materialet utifrån övergripande, framförallt mer formella nätverksfaktorer.
3. En fördjupad granskning av såväl de i nätverken ingående relationerna som av nätverken i deras helhet.

Kartans sektorer har utgjort en princip för strukturering av materialet, en annan har utgjorts av nätverkets funktion och psykosociala betydelse. Analysen har omväxlande skett utifrån ett helhetsperspektiv som fokuserat relationernas relativa betydelse och en mer närgången granskning av olika kategorier av sociala band. Genom kartor och berättelser från såväl primär- som följdintervjuer har nätverket och dess betydelse belysts på olika sätt och utifrån olika utkikspunkter. Att jämföra olika bilder inbördes och med varandra har varit en viktig del av analysarbetet och utgjort underlag för jämförelser på olika analys- och abstraktionsnivåer.

Kvalitativ forskning syftar till insikt, förståelse, upptäckt och teorigenerering (Merriam, 1994). Analysarbetet har skett i dialog mellan framväxande teoretisk förståelse och kategoriseringar av det empiriska materialet (Patton, 1990). De mönster

som successivt utkristalliserats har ställts i relation till varje enskilt fall i dess helhet och till övriga informanternas berättelser. Erfarenheterna och kunskaperna från den tidigare nätverksstudien har varit betydelsefulla vid bearbetningen och analysen av materialet. LVM-projektet har gett en möjlighet att pröva avhandlingens slutsatser och teoretiska tankegångar, vilket naturligtvis inte får skymma upptäckten av nya och annorlunda teman och mönster.

Samtidigt som materialet tolkats genom teoretiska begrepp har det funnits en strävan efter att tolkningarna skall ligga nära det empiriska materialet – så att tolkningar och teoretiseringar skall kunna härledas tillbaka till detta. I framställningen har det därför givits relativt stort utrymme för citat ur det empiriska materialet, vilket också ger läsaren möjlighet att följa olika ställningstaganden och göra egna bedömningar av tolkningarnas rimlighet.

Analysen har tagit avstamp i de intervjuades självförståelse och subjektiva upplevelser av sina nätverksrelationer. I analyserna sker en växling mellan en mer ingående granskning av specifika drag och kvaliteter i relationerna inom var och en av nätverkets sektorer och analyser där nätverket som helhet utgör den grundläggande förståelseramen. En sådan analysmetod fokuserar även relationernas relativa betydelse. Vid en nätverksanalys är såväl de sociala band som finns som de som inte finns intressanta. Betydelsen av varje enskild relation påverkas av det totala mönstret av länkar.

Varje enskild informants nätverk är naturligtvis i en mening en fullständigt unik kombination av människor som upplevts som betydelsefulla vid en specifik tidpunkt i livet. Det empiriska materialet avspeglar en unik, komplex och föränderlig nätverksverklighet. Att söka efter mönster och mer generella teman innebär ofrånkomligen att nyanser och individuella drag i viss mån går förlorade. Samtidigt kan det konstateras att det går att skönja gemensamma drag och mönster, även om man naturligtvis inte kan säga att LVM-vårdade narkotikamissbrukares sociala relationer och sociala nätverk ser ut på det ena eller andra sättet. Men forskarens uppgift är trots allt att söka efter det generella i det specifika och vi hoppas att de resonemang och slutsatser som presenteras i rapporten kan tillföra den samlade kunskapen om missbrukares sociala liv och villkor ytterligare kunskap!

4 Informanterna och deras sociala nätverk

Under denna rubrik redovisas inledningsvis några centrala, huvudsakligen formella, data som översiktligt beskriver informanternas droganvändning och sociala situation. Därefter ges en första övergripande presentation av informanternas sociala nätverk. Tonvikten ligger på den aktuella livssituationen. Informanternas tidigare levnadsförhållanden kommenteras efterhand som den speglas i nätverkshistorien. Inflätad i den kommande beskrivningen och analysen av informanternas sociala nätverk ges efterhand en mer fördjupad belysning av olika aspekter av drogbruket och den sociala situationen relaterad till de olika nätverksteman som behandlas.

Informanterna

Av de 21 informanterna är 18 män och 3 kvinnor. Åldersmässigt är de fördelade mellan 21 och 48 år. Medelåldern är 36 år. 4 av informanterna (3 män och 1 kvinna) har invandrarbakgrund.

Ingen av informanterna har något arbete eller annan sysselsättning vid tiden för intervjun. Med ett par undantag har anknytningen till arbetslivet varit svag eller obefintlig under många år och det finns de som i princip aldrig har haft ett arbete. En majoritet har sin försörjning genom sjukbidrag/pension (9) eller socialbidrag (8). 2 lever på A-kassa respektive sjukpenning, en konsekvens av en relativt aktuell förankring på arbetsmarknaden. 2 uppger att de inte har någon legal inkomstkälla överhuvudtaget utan försörjer sig helt genom kriminalitet.

Även bostadssituationen är ytterst problematisk för majoriteten av de intervjuade. Endast 6 har en egen lägenhet, 11 är bostadslösa. Av dem har några förlorat sin bostad strax innan eller i samband med LVM-vården. De övriga har bott mer eller mindre stadigvarande hos föräldrar och/eller partner perioden före vistelsen på Gudhemsgården, men det är inte en bostad som de självklart kan eller önskar återvända till efter utskrivningen från LVM-vården.

Kriminalitet är vanligt förekommande i undersökningsgruppen. Med undantag av en av de intervjuade männen har samtliga någon gång dömts för brott. Drygt hälften (12) har suttit i fängelse. Några har dömts till rättspsykiatrisk vård.

När det gäller droganvändning förekommer det relativt stora variationer i undersökningsgruppen, även om det säger sig självt att institutionsvistelsen i samtliga fall avbryter ett intensivt och regelbundet missbruk. Det är mycket vanligt att man blandar eller växlar mellan olika preparat och det finns stora individuella skillnader i missbruksmönster. Amfetamin är huvudpreparat för 8 (6 män och 2 kvinnor) av de intervjuade och heroin för 4 (3 män och 1 kvinna). 9 har förutom narkotika framförallt i form av amfetamin och hasch (men även heroin i ett par fall) parallellt eller i perioder även missbrukat alkohol. Alkohol har i dessa fall utgjort ett minst li-

ka stort och oftast ökande inslag i missbruksbilden. Blandmissbruk finns framförallt bland de äldre och heroin bland de yngre. Missbruk av läkemedel, oftast benzodiazepiner, är mycket vanligt förekommande tillsammans med övriga droger. En majoritet började använda droger i tonåren. Ett fåtal har först under de senaste åren utvecklat ett mer omfattande och regelbundet missbruk. För flertalet har emellertid drogen och missbrukarlivet präglat tillvaron under många år. Tiden i missbruk är framförallt relaterad till de intervjuades ålder. Endast 4 (3 män och 1 kvinna) berättar om längre drogfria perioder tidigare i livet, då i samband med familjebildning. De övriga beskriver ett tämligen kontinuerligt droganvändande – även om intensiteten kan variera – avbrutet i stort sett bara av (återkommande) institutions- och/eller fängelsevistelser.

En stor majoritet berättar om psykiska symtom, som depressioner, ångest, självmordstankar och/eller sömnsvärigheter. Det är vanligt att man har medicinerats för sina problem. För 8 (7 män och 1 kvinna) har problemen varit så allvarliga och långvariga att de under återkommande perioder vårdats på psykiatrisk klinik. Flera av informanterna, framförallt bland de äldre, beskriver även kroppsliga skador och sjukdomar av mer långvarig karaktär.

Informanternas sociala nätverk

Ett mönster som synliggörs redan vid en första mer formell och övergripande sammanställning av materialet är att informanternas sociala nätverk i stort utmärks av *frånvaro* av nära och närvarande sociala relationer. Majoriteten för upp relativt få personer på sina nätverkskortor och inte sällan lämnas en eller flera sektorer helt tomma. Det är dessutom vanligt att man inte har särskilt tät kontakt med de personer som man väljer in i sitt personliga sociala nätverk.

Det rör sig alltså i allmänhet om små – ibland mycket små – nätverk, även om storleken på – de subjektivt valda – nätverken faktiskt varierar mellan 5 och 28 personer. I genomsnitt består nätverket av 12 namngivna individer. Undantags de professionella kontakterna blir nätverken naturligtvis än mindre. Det *informella* sociala nätverket består i genomsnitt av 10 personer och någon för upp så få som 3 namngivna individer på sin nätverkskarta. Kompletteras analysen med vad de intervjuade berättar om sina relationer, framgår det att några informanternas nätverkskortor befolkas av personer som är valda ur en större krets av möjliga personer. Många kortor speglar emellertid i stort sett de enda personer som överhuvudtaget finns tillgängliga. Den "*sociala pool*" ur vilken de intervjuade rekryterar sitt subjektiva nätverk kan således variera mellan olika individer, men är i allmänhet synnerligen begränsad.

Över hälften av informanterna för upp personer som de inte har någon faktisk kontakt med, men som ändå är emotionellt betydelsefulla. Det kan röra sig om döda människor eller personer där kontakten brutits eller successivt tynat bort över tid. Det gemensamma är att de är betydelsefulla enbart i informanternas föreställnings-

värld, och de ger på så sätt en inre gemenskap. Däremot kan de givetvis inte rent konkret erbjuda social gemenskap, stöd eller andra funktioner som det sociala nätverket förväntas fylla för oss människor. I vissa fall rör det sig om personer man möjligen kan återuppta kontakten med (om man slutade missbruka) – alltså potentiella relationer. Sådana "*ej fysiskt närvarande*" personer finns framförallt representerade i det informella sociala nätverket, men i ett par fall rör det sig om professionella hjälpare som man haft kontakt med tidigare i livet. Inkluderas endast de "*fysiskt närvarande*" medlemmarna av nätverket reduceras givetvis antalet personer ytterligare; det sociala nätverket består då i genomsnitt endast av 10 personer respektive 8 om expertsektorn exkluderas.

Ett annat fenomen som uppträder vid nätverkskartläggningen är att vissa av de intervjuade relaterar till olika sociala sammanhang snarare än till specifika relationer, det centrala är tillhörigheten till gemenskapen som sådan. På nätverkskartorna markeras dessa "*kollektiv*" med ett antal kryss som kan betyda exempelvis "*bekanta i missbrukarvärlden*" eller med ett samlande namn som exempelvis "*besserwissrar*" (som i det här fallet syftar på professionella kontakter). Två tredjedelar av informanterna för upp sådana kollektiv på sina nätverkskartor. De sammanhang som förekommer på flest nätverkskartor är föga förvånande sådana som hör hemma i missbrukarvärlden, det vill säga ett stort antal ytliga och ofta utbytbara sociala bekanta som utgör en viktig del av det sociala livet framförallt under missbruksperioder, men som man naturligtvis på något sätt måste förhålla sig till även när man inte missbrukar. "*Vården*" representerar för några personer – på gott eller ont – en betydelsefull del av det vardagliga sociala kontaktnätverket. Även "*släkten*" som mer kollektivt fenomen nämns av ett par av informanterna. Andra konventionella sociala sammanhang, exempelvis med anknytning till arbete, boende eller fritid, är ytterst sparsamt förekommande; en av informanterna deltar ibland i fritidsaktiviteter i NA:s regi och en annan minns en arbetsgemenskap som han var en del av för över ett decennium sedan och som fortfarande är betydelsefull för honom – även om han har tappat kontakten med de här personerna för länge sedan.

Nätverken kan i praktiken således vara både större och mindre än summan av de namngivna personerna på kartan. Det skulle naturligtvis vara möjligt att bortse från dessa komplikationer, antingen genom en styrning i själva intervjusituationen eller vid analysen av kartorna. De intervjuade fick emellertid fritt tolka det grundläggande kriteriet; att de skulle konstruera sin nätverkskarta utifrån vilka människor som "*spelade roll*" i deras liv och istället har jag genom kompletterande begrepp försökt ringa in och förstå informanternas upplevelser av sin nätverksverklighet så rättvisande som möjligt. Jämför man de intervjuades berättelser och själva nätverkskartorna är det uppenbart att kvantitativa mått på nätverkets storlek är vanskliga som medel för att få en rättvisande bild av människors upplevelser av social tillhörighet och gemenskap. Några av dem som för upp relativt många människor på sina kartor skildrar samtidigt en stark känsla av ensamhet och utanförskap. Andra för upp

en mer begränsad krets av människor, men förmedlar ändå bilden av ett rikare socialt liv. En iakttagelse vid kartläggningen är att ensamma människor kan ha en tendens att föra upp – även för dem själva – mer perifera personer på kartan – just för att de är ensamma. "Viktighet" och "spela roll" är subjektiva och relativa begrepp som varierar med individens tillgång till fungerande sociala sammanhang och möjlighet att där välja vilka han eller hon vill umgås med.

En faktor som givetvis är central i en undersökning av missbrukares sociala liv är i vilken utsträckning det sociala nätverket består av andra missbrukare. Det finns ganska gott om sådana personer i de intervjuades nätverk, både anhöriga och vänner. Endast tre av informanterna för överhuvudtaget inte upp några missbrukare (var sig som personer eller kollektiv) på sina nätverkskartor. Visst har de missbrukande bekanta, men de väljer inte in dem i sina subjektiva nätverk eftersom de menar att det är personer som saknar betydelse. I de övrigas nätverk finns personer, oftast flera, som själva missbrukar. Det är inte många av informanterna som har ett socialt umgänge utanför missbrukarkretsar, utöver kontakten med de närmaste anhöriga. En majoritet (15) för däremot upp missbrukande vänner och bekanta på sina nätverkskartor, antingen som kollektiv eller som personliga vänner. Av dessa har 7 även personer i den närmaste familje- och släktkretsen som missbrukar: partner, syskon och/eller föräldrar. Slutligen är det 3 som har människor som missbrukar enbart bland sina anhöriga. De bekanta de har i missbrukarkulturen anses inte så betydelsefulla att de får plats på kartan.

Trots att nätverken i allmänhet är små kännetecknas de i flera fall av en relativt sett låg täthet. Det finns överhuvudtaget få länkar mellan olika kluster i nätverken och låg kontinuitet i många relationer, något som kan tyda på dålig kommunikation och försämrade förmåga att samverka i olika situationer. Ett motsatt mönster är att tätheten inom vissa kluster är hög och banden starka, något som antyder förutsättningar för att mobilisera nätverket i och med att det finns en kontakt, men också risk för alltför stort beroende och mindre möjlighet till utveckling av nätverket genom att medlemmarna mest umgås inbördes. Förekomsten av betydelsefulla närstående som samtidigt utgör sammanbindande länkar till invånarna i missbrukarvärlden är en annan iakttagelse som förtjänar uppmärksamhet.

Nätverksmönster

Vid en nätverksanalys är naturligtvis både de relationer som finns och de som inte finns intressanta. Den relativa betydelsen av en viss del av nätverket påverkas av det totala mönstret av länkar. Ingen av informanterna ingår i en arbetsgemenskap, många saknar egen familj och flera har mycket små eller perifera släkt- och/eller vännätverk. Det finns således många hål eller tomrum på nätverkskartorna. En viktig dimension av det sociala nätverkets struktur och uppbyggnad är det sociala nätverkets sammansättning och differentiering i olika avseenden. Nätverkets sammansättning är resultatet såväl av ett eget val som av vilka människor som finns att till-

gå. En formell sammanställning av de sociala relationer som informanterna i denna undersökning väljer in i sina sociala nätverk ger följande resultat: Familje- och släktsektorerna upptar den största delen av nätverkskartan, hela 65 procent av de sammantagna nätverkskartorna består av sådana sociala band. Därefter kommer vänner, grannar och arbetskamrater (i praktiken rör det sig nästan uteslutande om vänner och bekanta) som upptar 19 procent av kartan. Expertsektorn kommer dock inte långt efter, 16 procent av informanternas sammantagna sociala nätverk utgörs av professionella kontakter.

Vid en grov kategorisering av materialet utifrån framförallt kvantitativa men i viss mån även kvalitativa aspekter av nätverkets sammansättning och differentiering framträder två övergripande nätverksmönster, nämligen det *familje- och släktcenterade nätverksmönstret* respektive det *ödsliga* (se Skårner, op. cit.). Drygt en tredjedel av informanterna (8 män och 1 kvinna) beskriver sociala nätverk som kännetecknas av en påtaglig släkt- och familjeorientering såväl kvantitativt som när det gällde mer kvalitativa egenskaper (som exempelvis intensiteten och närheten i kontakten). Tätheten är hög (delvis som ett resultat av det begränsade antalet kluster, men det finns oftast sammanbindande länkar även till nätverkspersoner utanför familje- och släktsektorn). Nätverken framstår i sin helhet som förhållandevis slutna, med få kanaler utåt. Dess medlemmar tillhör ofta en annan generation än centralpersonen. Nätverken är inte sällan splittrade av konflikter och separationer, vilket även symboliskt kan manifesteras sig på kartorna. Banden till dem som finns kvar över tid är emellertid starka, om än inte sällan ambivalenta. Ett exempel på detta nätverksmönster är Dragan:

Dragan är 25 år gammal och har missbrukat narkotika sedan 14 års ålder. De senaste fem åren har han framförallt använt heroin. Dragan är född i Sverige, men hans familj kommer från södra Europa. Han bor fortfarande hemma hos sina föräldrar. Han är arbetslös och har marginell arbetslivserfarenhet. Han försörjer sig genom kriminalitet och har avtjänat ett flertal kortare fängelsestraff. Det är hans första LVM. Vården initierades av hans mor som tog kontakt med socialtjänsten när Dragans missbruk intensifierades alltmer. Hans sociala nätverk, som det framträder på nätverkskartan, består av nio personer och ett "kollektiv", de flesta tillhörande familje- och släktkretsen. I familjesektorn finns hans föräldrar och syster. Även systemen är heroinmissbrukare. Hon är gift och bor inte kvar i föräldrahemmet, men de har regelbunden kontakt. I släktsektorn finns hans farföräldrar som han har en nära och regelbunden kontakt med. Modern och farmodern är de människor som Dragan säger står honom närmast i livet. Relationen till föräldrarna och farföräldrarna har blivit alltmer ansträngd och skuldtyngd i takt med den accelererande droganvändningen och Dragan menar att "de nog inte orkar så värst länge till". Dragan umgås en del med sina kusiner på faderns sida och dessa förs upp som ett kollektiv på nätverkskartan. Ingen av kusinerna använder droger, men några av dem är involverade i kriminella aktiviteter. Moderns släkt finns kvar i hemlandet. Kontakten med dessa släktingar är mer sporadisk på grund av det geografiska avståndet och Dragan väljer heller inte in någon av dem i sitt subjektiva nätverk. Arbetssektorn är tom, men i vänsektorn finns två jämnåriga kamrater, ingen av dem missbrukare. Det är hans närmaste vän som han träffat på en av sina anstaltsvistelser och sedan hållit kontakten med. Den andre är vän som han känt i många

år och som även är en vän till familjen. Deras mödrar är väninnor. Kontakten med denne vän har försämrats på senare tid, eftersom vännen tar avstånd från Dragans heroinmissbruk och de träffas alltmer sällan. Umgänget med andra drogfria kamrater har successivt tynat bort. Han rör sig i missbrukarkretsar, men det finns ingen som han ser som särskilt betydelsefull i dessa sammanhang. Två missbrukande vänner har dött under de senaste åren. Dragan känner sig ganska ensam och säger att han längtar efter en lite större bekantskapskrets. Framförallt längtar han efter en (drogfri) flickvän. Expertsektorn på nätverkskartan utgörs av hans två kontaktpersoner på Gudhemsgården. Han är mycket nöjd med det stöd han får i dessa relationer. Dragans sociala nätverk är alldeles uppenbart koncentrerat till familje- och släktkretsen, vilket gör att nätverket kännetecknas av en hög täthet. Även en av vännerna har direkt och indirekt band till denna del av nätverket, något som troligen stärker bandet. Det finns även viss kontakt mellan det professionella och det privata nätverket. Kontaktpersonerna har träffat föräldrarna och det finns ett samarbete mellan dem, socialtjänsten i hemkommunen (som Dragan inte väljer in i sitt subjektiva nätverk) och ursprungsfamiljen.

Den vanligaste nätverkstypen i denna undersökning är emellertid den ödsliga. 12 av nätverken (10 män och 2 kvinnor) kan karaktäriseras på detta sätt. Det ödsliga nätverksmönstret kännetecknas i hög grad av frånvaro och distans. Nätverken är inte bara små, utan dessutom glesa. De få medlemmarna är spridda över flera sektorer och oftast utan särskilt mycket inbördes kontakt. Kartorna förefaller i stort sett befolkas av de enda personer som fanns att tillgå. De ingående relationerna är distanserade och ofta av sporadisk karaktär. Familje- och släktkretsen är i ännu högre grad reducerad av död, separationer och konflikter. Ibland förekommer de mest som en symbolisk representation på kartorna, möjligen med undantag av någon enstaka nära relation vars centrala roll förstärks av torftigheten i övrigt. Det fanns sällan några kontinuerliga relationer utanför kretsen av anhöriga, utom möjligen till professionella hjälpare. Ett exempel är Mats:

Mats är 40 år gammal och har ett mångårigt missbruk av hasch, amfetamin, bensodiazepiner och alkohol bakom sig. De senaste åren har han även använt en del heroin. Första gången han provade droger var han bara 12 år. Han har dömts till LVM vid ett flertal tillfällen. Den nuvarande LVM-vården initierades av socialtjänsten. Mats lever ensam och har inga barn. Han är förtidspensionerad och har inte arbetat på många år. I likhet med Dragan består det sociala nätverket av nio personer och ett kollektiv (samt en hund), men det är bara ett fåtal av det subjektiva nätverkets medlemmar som han har en regelbunden kontakt med. I familjesektorn finner vi hans hund som är utomordentligt viktig för honom, men som han inte anser sig kapabel att ta hand om. Hunden bor sedan en tid hos en bekant till honom. Han saknar henne mycket, men menar att det är bättre för hunden att vara kvar hos sin nuvarande matte. I släktsektorn finns närmast centrum hans far och farföräldrar som är döda sedan många år, men som varit (och är) känslomässigt betydelsefulla människor i hans liv. Här finns även hans mor och styvfar som placeras långt ut i kartans periferi och relationen med modern beskrivs som ambivalent och konfliktfylld. Mats har två halvbröder på moderns sida som han inte har någon kontakt med och som heller inte väljs in på kartan. En av bröderna har även brutit kontakten med modern. I vänsektorn finns en gammal barndomsvän och hans flickvän, som själva brutit upp ur missbruket, men som fortfarande håller en viss kontakt med Mats. Mats hälsar på dem någon gång när han är drogfri. Han är dock mån om att inte "belasta" dessa vänner och kontak-

ten är mycket sporadisk. I det subjektiva nätverket väljs också in ett kollektiv bestående av en arbetsgemenskap som han var en del av för många år sedan – ”vi var som en familj” – men som skingrats för länge sedan. Han har inte haft någon kontakt med någon av dessa arbetskamrater på många år och vet inte alls var de finns idag. Mats rör sig mest bland missbrukande bekanta, men räknar inte dessa som betydelsefulla och han väljer inte in dem på kartan. Slutligen finns två professionella hjälpare: en socialarbetare från frivården som han har en nära och långvarig kontakt med och som förs upp som både vän och expert på kartan samt en psykiater som han har en positiv, men mer sporadisk och distanserad, kontakt med. Även om Mats nätverk inte är uppseendeväckande litet om man ser till antalet personer, visar en närmare granskning att det egentligen bara är två betydelsefulla personer som han har en mer kontinuerlig kontakt med, nämligen modern och en av de professionella hjälparna. Hans nätverk kännetecknas vidare av en låg täthet; det är få av de ingående personerna som känner varandra och det finns ingen kontakt mellan nätverkets olika kluster.

Avgörande för nätverkets sammansättning och differentiering är således framförallt i vilken utsträckning familje- och släktnätverket representeras i nätverket och hur kontakten med de anhöriga har utvecklats över tid. De ovan beskrivna nätverksmönstren samspelar inte oväntat, åtminstone delvis, med informanternas ålder. Medelåldern i den första gruppen är 31 år och i den andra hela 40 år. Brutna och distanserade relationer kan naturligtvis vara en konsekvens av missbruket, men avgörande är också faktorer i själva nätverket, det vill säga hur samspelet mellan släkt och familjemedlemmar utvecklats över tid. Det bör emellertid påpekas att även några av de yngre informanterna har synnerligen små och distanserade sociala nätverk och det familje- och släktcentrerade mönstret återfinns synnerligen utpräglat bland några av de äldre. Det familje- och släktcentrerade mönstret är det vanligast förekommande bland informanter med (utomnordisk) invandrarbakgrund, likaså återfinns vi två av de tre kvinnorna i den ödsliga nätverkstypen. Det rör sig om få personer, men det bör påpekas att samma tendens finns i den tidigare nätverksstudien (Skårner, op. cit.).

Det gemensamma för de båda nätverkstyper som finns i materialet är bristen på kontakt med människor i sociala sammanhang utanför familje- och släktnätverket. Finns det andra sociala band (med undantag för expertsektorn) finns de oftast inom missbrukarvärlden, men inte heller till människor i dessa kretsar har informanterna särskilt ofta några nära och kontinuerliga relationer. Den bild som tonar fram är att man förefaller att ha svårt att kompensera för och ersätta de sociala band som av någon anledning förloras över tid med nya relationer, i stället hänvisas man till en allt mer begränsad krets av de närmaste anhöriga, till ensamhet eller till den ytliga socialitet (Svensson, 1996) som ryms inom ramen för umgänget i missbrukarvärlden.

Sammanfattande kommentar

Bakom dessa data döljer sig människor med skilda levnadsöden och erfarenheter som är unika och signifikanta för just dem. De individuella skillnaderna är i vissa avseenden betydande, men en gemensam nämnare är en komplex och problematisk livssituation där drogerna för närvarande intar en central roll.

Att gruppen tunga narkotikamissbrukare har en utsatt social situation och en komplex problematik inom många av livets områden framgår av flera studier (för en översikt se Fridell, 1996; Kristiansen, 1999; Lander et al, 2002). Missbrukare i LVM-vård tillhör de mest utsatta och belastade även bland missbrukarna och skillnaderna jämfört med annan institutionell narkomanvård är stora (Fridell, op. cit.). Som grupp har informanterna i denna undersökning en mer problematisk och utsatt situation än den mer heterogena öppenvårdsgrupp som var i fokus i den tidigare nätverksstudien (Skårner, op. cit.). Detta gäller både aktuell missbrukssituation, mer uttalad psykisk problematik och sociala förhållanden, som bostad och arbete. Medelåldern var också något högre.⁶ Bland annat hade vissa av informanterna i öppenvårdsstudien en kortare eller längre tids drogfrihet bakom sig vid tiden för intervjun. Däremot förekommer det inte några större skillnader när det gäller förhållanden som tid i missbruk, val av preparat och kriminalitet. Det bör också påpekas att grupperna i viss mån överlappar varandra när de gäller "problemtyngd" om man tar sin utgångspunkt i de enskilda individerna i de båda undersökningspopulationerna. De data som redovisats ovan skiljer sig däremot inte på något avgörande sätt från de förhållanden som gäller för andra narkotikamissbrukare i LVM-vård.⁷ Förmodligen är det emellertid så att materialet speglar att Gudhemsgården tillhör de LVM-institutioner som tar emot klienter med en mer omfattande psykisk problematik.

Den utsatta och problematiska livssituationen återspeglas i hög grad i informanternas sociala nätverk. Det har redan konstaterats att det i allmänhet rör sig om små och ofullständiga nätverk även om det redan så här inledningsvis bör framhållas att relationernas kvalitet är viktigare än nätverkets formella storlek. En annan iakttagelse är att emotionellt viktiga personer och de man träffar ofta inte nödvändigtvis behöver sammanfalla (jämför Milardo, 1992; Hessle, 1995). Att ha relationer till människor som man uppfattar står nära och har möjlighet att umgås någorlunda regelbundet med är viktigare än att ha ett stort nätverk, samtidigt som en viss storlek förmodligen är nödvändig för ett differentierat utbyte. Ett alltför litet nätverk är vidare givetvis mer sårbart för förluster.

Att missbrukare har mindre nätverk än människor i allmänhet visas även av andra undersökningar (Llamas et al, 1981; Westmeyer & Neider, 1988; Skårner, op. cit.). Undersökningsgruppen förefaller dock sammantaget utgöra en ytterlighet i nätverkshänseende. Som jämförelse kan nämnas att de sociala nätverken i öppenvårdsstudien (Skårner, op. cit.) i genomsnitt bestod av 17 personer (15 om endast de fysiskt närvarande medlemmarna inkluderas). Även i denna studie var den ödsliga respektive den familje- och släktcentrerade nätverkstypen vanligt förekommande,

⁶ Medelåldern i öppenvårdsstudien var 33 år. Som jämförelse kan nämnas att medelåldern för gruppen tunga narkotikamissbrukare successivt har ökat från 27 år (UNO 1979) till 32 år (UNO 1992) och 35 år (Max 1998) (Olsson et al, 2001).

⁷ Jämför SiS årsredovisningar av DOK-data åren 1998–2000, det vill säga de år då materialinsamlingen genomfördes.

men det fanns även de som hade mer fullständiga och differentierade nätverk (även bland informanter i aktivt missbruk) och de vars nätverk var centrerade till nära och kontinuerliga vänskapsband.

Människors sociala nätverk varierar överhuvudtaget mellan olika grupper i samhället och i olika faser i levnadsprocessen. Den "vanlige förvärvsarbetsande vuxnes" sociala nätverk har emellertid i flera undersökningar visat sig bestå i genomsnitt av 20–40 personer: familjemedlemmar, släktingar, vänner och nära bekanta (exempelvis grannar och arbetskamrater). Variationen beror framförallt på skillnader i undersökningsmetoder. Nätverksmedlemmarna är vanligen fördelade på fyra eller fem kluster, som vart och ett innehåller fyra till sex personer som umgås inbördes; möjligen är tätheten något lägre i vänkretsen. Kontakten mellan olika kluster är oftast ringa, med undantag för familjen och släkten. I denna samling relationer finns förmodligen tre till sex intimare relationer fördelade på familj, släkt och vänner. Nätverket består oftast av ett urval ur en större krets av sociala bekanta, vilket innebär att nätverksförluster kan kompenseras genom att personer ur denna krets väljs in i nätverket (se exempelvis Llamas et al, op. cit.; Seikkula, 1996). I det "normala" nätverket är nätverkets olika sektorer således ungefär lika stora. Balansen anses nödvändig för ett differentierat utbyte. Det kan vara problematiskt om individen är hänvisad till och helt beroende av en enda grupp i nätverket. Skillnaderna mellan ett sådant normalt nätverk och de som beskrivs i denna undersökning är anmärkningsvärda, även vid en yttlig jämförelse. Det förefaller som nätverken alltmer tunnare ut över tid utan att i samma utsträckning ersättas av nya kontinuerliga relationer, framförallt inte till personer som inte själva har ett missbruk. Återkommande institutions- och fängelsevistelser är andra faktorer som försvårar uppbyggandet och vidmakthållandet av sociala relationer i samhället utanför. De bristfälliga sociala nätverken bör också ses i ljuset av att tillgången till sådana "drogfria" sociala arenor som följer av exempelvis bostad och arbete – där man möjligen skulle kunna utveckla nya sociala band – är minimal eller obefintlig för de allra flesta. Sammanfattningsvis är det för flertalet ytterst begränsat med alternativa sociala gemenskaper om man skulle lämna missbrukarlivet bakom sig. Man är hänvisad till släkt- och familjekretsen – finns inte den heller tillgänglig riskerar man att bli mycket ensam.

Missbrukares sociala nätverk uppvisar stora likheter med andra utsatta grupper i samhället som exempelvis psykiatrins patienter och familjer där barnen blir omhändertagna; det vill säga nätverket tenderar över tid att reduceras till rester av de närmaste biologiska banden och till professionella hjälpare och möjligen till andra personer med samma problematiska situation (Hessle, 1988; Ewertzon & Forssell, 1999; Topor, 2001). Förmodligen har narkotikamissbrukare emellertid i större utsträckning än många andra "problemgrupper" tillgång till en alternativ social värld som utgörs av missbrukets sociala och ekonomiska sammanhang (Biernacki, 1986; Svensson, op. cit.).

Den bristfälliga och utsatta nätverksverklighet som synliggörs i kartläggningen

kan knappast ensidigt hänföras till informanternas missbruk även om en så omfattande och långvarig droganvändning som det är fråga om naturligtvis utgör en viktig aspekt. Redan denna övergripande analys antyder emellertid ett komplext samspel som även innefattar andra faktorer som kan hänföras till nätverkets form och kvalitet och till individuella faktorer. Att närmare studera detta samspel för oss in på den fördjupade analysen av informanternas sociala nätverk som presenteras i de följande kapitlen.

5 Det informella nätverket

I detta kapitel ges en fördjupad beskrivning och analys av informanternas informella sociala nätverk. Expertsektorn behandlas i följande kapitel 6.

Socialt tillskrivna och valda sociala band

Ett socialt nätverks sammansättning kan beskrivas i termer av *socialt tillskrivna* respektive *valda* sociala band (Klefsbeck et al, 1987; Hessle, 1988). Med en grov indelning kan släkt- och familjesektorerna i nätverket sägas representera de relationer som föreskrivs individen – biologiskt eller socialt, medan övriga sektorer representerar en högre grad av valfrihet, även om ingen av dessa egenskaper naturligtvis är absolut eller statisk.

De socialt tillskrivna banden karaktäriseras av att de genereras ur väl definierade och avgränsade sociala sammanhang till vilka kulturbundna, socialpsykologiska roller och sociala identiteter är knutna. Den enda från början helt valda relationen är den till en partner. Vi föds in i ett redan definierat socialt sammanhang, nämligen vår släkt, som i varje fall biologiskt består av två släktlinjer. Träffar vi en partner utökas släktsektorn genom denne. Vi får ett nytt släktled ”på köpet”, nämligen den ingifta släkten. Dessa släktled förenas sedan av de barn som föds i familjen. Släkten kräver på så sätt ingen ”inträdesbiljett”. Familje- och släktband förknippas med tradition, stabilitet och kontinuitet. Inom släkt- och familjekretsen förväntar de flesta sig någon form av solidaritet och stöd (Hessle, op. cit.; Boholm, 1982; Rubin, 1987). Förändringar som äktenskap, barnafödande och skilsmässor får kedjereaktioner i hela den större kretsen. Det socialt tillskrivna nätverket är inte en gång givet. Vi kan välja bort eller välja att distansera oss från personer som vi en gång blivit föreskrivna. Däremot är den *sociala pool* (Skårner, 2002) som vi gör urvalet ur redan definierad på ett sätt som skiljer relationerna från andra band. Blodsband är viktiga – inte minst på ett symboliskt plan där de förknippas med närhet – men de är inte tillräckliga. Det är den sociala och emotionella kontakten som i praktiken är avgörande för det faktiska umgänget (Liljeström & Kollind, 1990). Varje människa går här en balansgång mellan kulturella modeller för släktskap och den egna livserfarenheten för att dra en gräns mellan det abstrakta släktskapet och aktuella sociala konstellationer (Boholm, op. cit.). Giddens (1995) pekar på hur synen på familje- och släktrelationer har förändrats i det moderna samhället. Nya släktskapsband, den *rekombinanta* familjen, har alstrats ur kärnfamiljen genom de separationer som blivit allt vanligare. Biologiska och äktenskapliga band medförde förr vissa givna rättigheter och skyldigheter medlemmarna emellan. Dessa möjliga nya konstellationer skiljer sig från de traditionella, genom att de på ett helt annat sätt är förhandlingsbara, när det gäller tillit, trohet och solidaritet.

Nätverkets övriga sektorer, vänner och grannar samt arbetskamrater, speglar en mer uppenbart föränderlig livskontext. De består av förvärvade och – åtminstone i någon mån – självvalda relationer. Avgörande för nätverkets sammansättning vid en viss tidpunkt är hur brett spektrum av sociala arenor utanför den närmaste kretsen av anhöriga vi har tillgång till, och hur vi lyckas att vidmakthålla de sociala banden över tid. De sociala band som kanske mest förknippas med en (ömsesidig) valsituation är vänner. Vänskapsband är speciella genom sin helt frivilliga karaktär. Det är personer som vi själva *väljer* att ta till oss, och relationen existerar bara så länge båda parter vill ha den kvar. "Risken" med friheten att välja är att vi också måste bli valda av den andre och att vi riskerar att bli bortvalda och övergivna. Vänner kan ha olika funktioner i människors liv – allt från intima och kontinuerliga relationer till ytliga umgängesbekanta och mer sektoriella bekantskaper som exempelvis golfvänner eller varför inte missbrukskompisar – och förknippas därför med olika förväntningar. De senare hålls i större utsträckning samman av situationella faktorer och de är lättare att ersätta om de försvinner eller när omständigheterna förändras (se exempelvis Rubin, op. cit.; Hays, 1988; Wiseman, 1986). De primära motiven bakom vänskap är i första hand sociala och emotionella snarare än instrumentella, bandet har ett subjektivt värde genom sin blotta existens (Hays, 1988; Duck, 1991). Samtidigt upplevs vänskap som en villkorlig relation jämfört med släktrationen (Rubin, op. cit.; Alberoni, 1984). Vänner väljer att göra vad släktingar är skyldiga att göra. Vi måste göra oss förtjänta av vänskapen och den måste underhållas för att inte tyna bort. Valfriheten gör således relationen tilltalande – men samtidigt sårbar. Vänskapsrelationer är inte kopplade till ritualer och traditioner på samma sätt som släkt- och familjerelationer. Vänskapsband bygger inte på någon legal grund eller på några formaliserade plikter och åtaganden. Därför är vänskapsband skörare jämfört med mer institutionaliserade relationer (Wiseman, 1986).

Vänskapsband bygger ofta på någon form av grundläggande *likhet* mellan parterna. Initialt är exempelvis klass- och utbildningsbakgrund och intressen betydelsefulla, i takt med att relationen utvecklas betonas mer faktorer som gemensamma normer och värderingar (Duck, op. cit.). Här kan även nämnas det speciella band som grundar sig i att vara avvikande, som kan finnas mellan missbrukare (Goffman, 1973). Vänskap kännetecknas vidare av *ömsesidighet*. Alberoni (op. cit.) karaktäriserar vänskapsrelationen som ett möte mellan jämlikar. En vänskapsrelation tål inte hur mycket obalans som helst, åtminstone inte på lång sikt. Vänskapsrelationen bygger på ett "oskrivet kontrakt" om exempelvis ömsesidig lojalitet och stöd i svåra situationer. Brott mot detta kontrakt kan äventyra relationens fortsatta existens (Duck, op. cit.). Vändpunkter och uppbrott i livet medför ofta byten i vänskretsen (se exempelvis Fuchs Ebaugh, 1988), vilket kan ses som en konsekvens av de karaktärsdrag som skisserats ovan. Vännerna utgör på så sätt en av de mer föränderliga delarna av det sociala nätverket. Valfriheten innebär en möjlighet till förnyelse av nätverket som sådant och i livet i allmänhet.

Blod är tjockare än vatten?

Även om jag inte ser dom så ofta så tänker jag mycket på dom och tankar påverkar ju positivt. Har man goa tankar så påverkar det ju gott. Fast det är ett sånt förhållande som det är, så betyder dom mycket för mej, min pojk och mina föräldrar och syskon. (Åke)

Det är det aktuella sociala nätverket som är i fokus för studien. Inledningsvis presenteras emellertid några data som belyser familjesituationen i ett historiskt perspektiv. Att genom det förflutna kasta ljus över nutiden är väsentligt för att förstå hur det socialt tillskrivna nätverket gestaltar sig idag.

Då ...

För en stor majoritet av informanterna förefaller familjesituationen under uppväxten allmänt sett varit problematisk i någon mening. Inte sällan beskrivs den med blandade, ibland motstridiga, känslor. Det bör påpekas att det även finns de som berättar om ett huvudsakligen harmoniskt familjeliv, även om de inte är särskilt många. Endast en tredjedel (7) har vuxit upp med båda sina föräldrar, övriga 14 kommer från splittrade hem. Skilsmässa är den vanligaste orsaken, men flera har förlorat någon av sina föräldrar tidigt i livet genom död. 6 har under längre eller återkommande perioder bott i fosterhem eller på institution. Andra har mer tillfälligt lämnats bort när föräldrarna inte kunnat ta hand om dem. Genomgående spelar nära släktingar, särskilt morföräldrar, en central roll som ersättare och komplement till föräldrarna. Drygt hälften (11) berättar om föräldrar (främst fäder) som missbrukat alkohol och/eller tabletter. I många familjer har det påtagligt existerat även andra svårigheter som ekonomiska problem, kriminalitet, sjuklighet och psykiska problem. Dessa data överensstämmer i det stora hela med annan forskning som visat att narkotikamissbrukare ofta har ogynnsamma uppväxtvillkor, med någon form av familjesplittring och sociala problem i ursprungsfamiljen. Men denna undersökning konfirmerar samtidigt att tunga missbrukare inte nödvändigtvis behöver ha en sådan bakgrund (för en översikt hänvisas till Stanton & Todd, 1982; Byqvist, 1997; Kristiansen, 1999).

Bakom siffrorna döljer sig alltså i de flesta fall en otrygg uppväxt- och familjesituation och barndomen var också ett laddat tema i många intervjuer. Sammanfattningsvis framträder ett överordnat mönster där ett samspel av skilsmässa, död, släktkonflikter samt missbruk och andra problem leder till att många biologiskt nära band distanseras eller försvinner helt. I spåren följer försummelse och känslomässig distans och plötsliga och oväntade förändringar av familjesituationen. Det bör emellertid framhållas att det även finns de som trots en problematisk familjesituation lyfter fram "det goda" i barndomen, framförallt den starka känslomässiga närhet till modern eller andra föräldragestalter som funnits närvarande under uppväxten.

Nu ...

Jag håller inte någon kontakt med släkten, för jag är svarta fåret, och dom håller absolut ingen kontakt med mej. Dom jag har tyckt bäst om i släkten är ju döda. (Bosse)

Trots att jag har missbrukat så mycket så har jag mamma och pappa bakom mej. För jag är deras lille pojk, om man säger så. (Krister)

De intervjuades familje- och släkt nätverk låter sig knappast beskrivas på ett enkelt och entydigt sätt, vilket antyds redan av de korta citaten ovan. De individuella olikheterna är stora och det är många samspelande omständigheter som inverkar på såväl det tillskrivna nätverkets struktur som kvaliteten och dynamiken i de ingående relationerna. Det gemensamma är deras självklara och ofta mycket påtagliga existens (åtminstone som symbolisk position) i det sociala nätverket. Det är uppenbarligen relationer som man måste förhålla sig till på något sätt. Samtliga informanter väljer också in personer från denna del av nätverket på sina nätverkskartor, vilket gör denna inte bara till den största utan också till den enda som är befolkad på samtliga kartor. I genomsnitt handlar det inte mer än om 8 personer, men de utgör så mycket som 76 procent av det totala informella nätverket. Det objektiva antalet personer som finns att tillgå, exempelvis hur många syskon man har eller om man har egna barn, är naturligtvis en basal omständighet som påverkar det tillskrivna nätverkets storlek. Storleken varierar mellan olika individer; allt från 3 till 18 personer förs upp på kartorna.

Släkten – långt borta och nära

Jag har bara morsan kvar, vi pratar med varandra varje dag. Dom andra i släkten har tagit avstånd från mej, det är lite trist. (Yngve)

I denna undersökning domineras det socialt tillskrivna nätverket av de egna biologiska banden och ursprungsfamiljen (jämför andra närstående som fungerat som föräldragestalter under uppväxten) står i centrum oavsett informanternas egen ålder. Även negativt laddade, brutna eller distanserade relationer, ja till och med döda anförvanter förs upp på kartan. Intressant nog placeras ursprungsfamiljen (eller delar av den) påfallande ofta i familjesektorn och inte i släktsektorn. Vi har försäkrat oss om att detta inte är en missuppfattning av instruktionerna utan ett medvetet val för att poängtera relationernas betydelse. Det kan också vara en konsekvens av att en majoritet av informanterna saknar egen familj. Det är, med något undantag, mamman som är den centrala gestalten i släktkretsen (jämför Stanton & Todd, op. cit.; Brill, 1972; Skårner, op. cit.). De få (biologiskt) nära anhöriga som hamnar utanför kartan är framförallt fäder och syskon som man tidigt förlorat kontakten med och som inte heller förefaller "spela någon roll" i det nuvarande livet, inte ens en symbolisk. Relationerna till anhöriga framstår genomgående som komplexa och laddade även i det nuvarande livet och de skildras ofta på ett motsägelsefullt sätt i intervjuerna.

Den splittring av släktkretsen orsakad av död, separationer och konflikter som präglar informanternas sociala nätverk sedan uppväxten har i hög grad bidragit till att många av informanterna inte har särskilt nära och/eller regelbunden kontakt med sin

släkt. Informanternas missbruk är alltså inte den enda eller ens den avgörande faktorn bakom de överdifferentierade sociala band som är så vanliga i informanternas släkt nätverk. Det är emellertid relationer som av de flesta anses betydelsefulla – i deras närvaro eller frånvaro. Berättelserna och kartorna synliggör att släktbanden förknippas med närhet genom ”blodsbanden” i sig (Boholm, op. cit.). Blod är (ibland) tjockare än vatten även om den faktiska kontakten kan vara nog så sporadisk. Relationen fyller en symbolisk funktion och utgör en länk till den egna livshistorien – och den kan kanske representera en möjlighet i ett eventuellt framtida drogfritt liv.

Kjell för upp hela åtta personer i släktsektorn på sin nätverkskarta. Där finns hans sedan länge döda mor- och farföräldrar och två morbröder som han inte sett på många år – det släkt nätverk som utgjorde hans trygghet och fasta punkt under uppväxten. Det är människor som han saknar och fortfarande tänker på med värme. Där finns hans biologiska far, också han död, som tidigt försvann ut i periferin i samband med föräldrarnas skilsmässa när Kjell var helt liten. Fadern var alkoholmissbrukare och i Kjells berättelse antyds en identifikation med fadern, men dennes närvaro på kartan symboliserar framförallt saknaden efter den far som aldrig fanns där för honom. Den enda ”fysiskt närvarande” personen är hans biologiska mor, som för en tid sedan sökte upp Kjell i ett försök att återknyta kontakten som varit bruten i många år. Kjell intar en avvaktande hållning, men uttrycker samtidigt en försiktig glädje över att ha återfunnit den mor som lämnade bort honom när han var sju år och som därefter haft en ytterst marginell närvaro i hans liv:

Min mor, vem hon nu är. Vi känner inte varandra. Men vi har försökt lära känna varandra på senare tid. Jag tror att den mannen som hon är tillsammans med har tryckt på lite grann att vi skall få kontakt. Jag hörde honom säga det till henne fast det inte var meningen att jag skulle höra det, ”se nu till att få kontakt med din son”. Hon har väl försökt få uppgifter om mej också, genom årens lopp. Det beror väl på vad vi kan få för kontakt, men jag får lite mer känsla för henne nu i alla fall.

En osäkerhet på hållfastheten i de sociala banden sprungen ur att de inte fullt ut prövats och bekräftats i socialt samspel över tid är ett återkommande tema i flera intervjuer. Missbrukarlivet och dess konsekvenser utgör ytterligare ett hinder för att försöka utveckla eller fördjupa och ”pröva” de relationer som finns (eller inte finns) latent. Bosse och hans syster har vuxit upp i olika fosterhem och de hade inte särskilt mycket kontakt under uppväxten. I dag lever de olika liv; för systemen har det gått bra i livet. Föräldrarna är döda och övrig släkt har han ingen kontakt med. Bosse har ingen egen familj. Systemen placeras i familjesektorn, alldeles nära kartans centrum, i ett för övrigt litet och distanserat socialt nätverk. Bosse beskriver relationen som betydelsefull för dem båda, även om umgänget inskränker sig till ett telefonsamtal då och då. Han är mån om att vara drogfri när han tar kontakt och det skulle inte falla honom in att vända sig till sin syster om han behövde hjälp, trots att det är ont om stödgivare i hans sociala nätverk.

Jag brukar ringa till min syrra ibland. Det är mest jag som ringer för hon har ju familj. Jag vill inte ligga till last och propsa på att hon ska höra av sej. Men hon vill att jag skall ringa och att jag skall komma och hälsa på, men det är så sällan jag är drogfri när jag är ute. Hon har två barn i skolåldern och dom har jag aldrig träffat. Men syrran har berättat att dom har en morbror. Jag är väl viktig på nåt sätt för henne. Hon menar att det bara är vi två kvar nu och det kan jag väl hålla med om. Hon försöker få mej att komma på rätt köl. Hon ger inte upp och det är väl positivt.

Involveringen i missbrukets sociala sammanhang och aktiviteter skapar naturligtvis påfrestningar även på de sociala band som upprätthållits under uppväxtåren och leder i vissa fall till att kontakten bryts i perioder eller successivt tunnas ut. Några av informanterna berättar om ett mer definitivt avståndstagande även från nära släktingar, framförallt från sina syskon men i något fall även från (någon av) föräldrarna. Umgänget med de anhöriga beskrivs inte sällan som "villkorat" i den meningen att drogfrihet är en förutsättning för kontakten – om det är informanterna eller deras närstående som sätter upp spelreglerna är inte helt enkelt att utläsa ur intervjuerna. Känslan av utanförskap och längtan efter en fördjupad kontakt blandas med rädsla, skuld och ett behov att skydda sig mot negativa upplevelser i form av kritik och avvisanden. Rosa berättar så här om relationen till sin mor:

Mamma, hon har satt upp en osynlig mur för hon är rädd att det ringer en vacker dag och nån säger att jag är död. Det känns väldigt jobbigt för mig. När jag hälsar på henne ser jag så jävla frisk ut, men jag kanske inte känner mej så frisk. Hon vill ha ett sken.

En fundamental orsak till att kontakten inte fungerar är förstås ett negativt emotionellt grundklimat i relationen. I några berättelser framstår relationerna till ursprungsfamiljen som synnerligen konfliktfyllda och negativt laddade. Informanterna berättar om misstro, kritik och ständiga avvisanden som har rötter i uppväxten och som kvarstår i vuxen ålder – och som förstärks av missbruket. I vissa fall har konflikten lett till att kontakten brutits – mer eller mindre definitivt. Så här berättar Marit om relationen till sin mor och syster:

Min mor hon är en fin dam. Hon har försökt få mej att lyda, att bli som hon. Hon har försökt slå det i mej, men hon har inte lyckats. Jag klarar inte av att umgås med henne. Hon har gjort mej mycket illa. Både min mor och min syster dom får mej att må dåligt. Dom observerar inte människor som är narkomaner och horor. Min halvsyster däremot är allt som en mor vill att en dotter skall vara. Röker inte, dricker inte, svär inte. Hon var oskuld när hon träffade sin man när hon var 21 år och jag som förlorade min när jag var 14. Hon har alltid varit den perfekta, medan jag var annorlunda. En gång stod jag uppe på stritan när min syster och hennes man gick förbi. Dom låtsades inte se mej. Jag tror dom skämdes. Jag är mindre värd, såna som mej umgås man inte med.

Citatet belyser också hur olika positioner inom ramen för en rollfördelning i ursprungsfamiljen kan leva vidare i vuxen ålder. Det är flera av informanterna som ser

sig som familjens syndabock. Ett exempel är Benny som gör följande analys av sin ursprungsfamilj:

Kontakten med min familj har blivit sämre och sämre, men den har alltid varit dålig. Min mor, hon slåss mellan min styvfar och mig. Så har det varit i alla år bara för att jag aldrig har hycklat och klappat honom på axeln och det gör jag definitivt inte med det svinet. Min mor har alltid hycklat och gått emellan, hon är en jävla diplomat på fel sätt. Jag har spelat alla jävla roller där, men nu är det slutspelat. När man pekar på någon annan så pekar man på sig själv. Dom vill ha mej att snacka om, så slipper dom bry sig om sej själva. Jag har aldrig hycklat med att jag knarkar. Hycklarna är min styvfar och min bror, dom dricker för mycket båda två. Så har dom sina intriger med morsan. Jag vill bara stå utanför den här jävla familjen. Jag har snackat om det med morsan och det är egentligen inte mej hon lider mest av. Utan hon är en sån tillagsmänniska. Hon håller själv på med piller, bensodiazepiner. Så nu lyfter inte nån ens på lillfingret längre för mej. Min mor har väl lite känslor, men hon kan ju inte för min styvfar och min bror vågar inte. Det slets sönder mellan oss i och med att han var rädd att kontakten med hans son skulle bli ifrågasatt, om jag var där när jag var på rymmen.

I ungefär en tredjedel av de studerade nätverken är banden åtminstone till någon eller några inom den närmaste kretsen av anhöriga tvärtom synnerligen starka och umgänget intensivt. Den komplexa livssituationen med missbruk, ofta i kombination med psykiska problem, förefaller snarare förstärka banden genom att den som missbrukar blir alltmer beroende av de närståendes stöd, dels genom att den problematiska situationen förvärras, dels genom att andra sociala band successivt försvinner eller distanseras. Tor fosterhemsplacerades vid 14 års ålder hos sin flera år äldre syster i samband med moderns död. Fadern som var missbrukare kunde inte ta hand om honom. Banden mellan syskonen är fortfarande starka och kontakten beskrivs som varm och nära.

Min syster, hon är viktig för mej. Hur galen jag än har varit och vad jag än har gjort så ... Ja, förmanande ord har jag ju fått och hon har varit både ledsen och arg – men hon har alltid ställt upp. Det har dött mycket runt min släkt och jag har varit neutral, men om det händer något med henne ... Hon är mycket äldre än mej. Nu dör jag väl innan, men om du förstår vad jag menar, om det skulle ... det blir tungt. Om jag är riktigt trängd då anlitar jag henne. Men jag undanhåller henne vissa saker om mitt liv. Om jag till exempel säger till min syster att jag mår psykiskt dåligt, då mår hon ju ändå sämre.

Tors berättelse innehåller flera intressanta uppgifter. Den visar att det finns närstående som inte ger upp i första taget, utan finns kvar och ger stöd trots åren av missbruk. Han lyfter också fram ett annat tema, nämligen en önskan att inte skada eller såra de närstående genom att fullt ut visa upp sin verklighet (jämför Rubin, op. cit.; Skärner, op. cit.).

Det är emellertid inte alltid som banden till de närstående beskrivs i lika positiva termer som i citatet ovan, även om kontakten är tät. Det är vanligt att relationen upplevs som problematisk och drogbruket förstärker och vidmakthåller det insnärjda

och dysfunktionella i relationen och utgör ett hinder för att förändra den. Mats berättelse reflekterar en sammansatt upplevelse av skuld, beroende och en grundläggande ambivalens i relationen till modern – och till den hjälp som han trots allt fortsätter att ta emot av henne.

Mor hon skulle ha brytt sej om mej när jag var barn. Men hon hade tre barn och jobbade natten. Sedan var det för sent. Men jag tänker att det är dock min mor. Hon är den enda jag har. Hon bor 150 m från mej nu. Det är mitt dåliga samvete, jag vill höra hur hon mår och säga var hon kan nå mej och var jag är. Hon gör väl det jag ber om, men hon skulle vilja hjälpa mej med allt. Hon har städad hos mej och så och nu tar hon hand om posten. Men jag vill inte ha den hjälpen. Jag känner bara att jag står i tacksamhetsskuld. Det är inte att ge och ta.

Stödet blandas med anklagelser och försök till kontroll och relationen tyngs av skuld- och skamkänslor – kanske från båda parter. Föräldraskapets basala ansvar och förpliktelser som normalt förväntas upphöra när barnen blir vuxna förlängs av det ständigt akuta i situationen. Trots detta förlitar sig många på hjälp från de närmaste anhöriga när de sociala och ekonomiska konsekvenserna av missbruket blir för svåra att klara på egen hand:

Jag har utnyttjat mina föräldrar och min mormor. Jag har överlevt mycket genom det och det känns inte riktigt bra. Min mormor och mina föräldrar har tagit över ansvaret mer och mer. Det är samma med hyror och sånt. Jag lärde mej snabbt att om jag sa till min mor och så gick hon till min mormor och det kunde handla om stora belopp som min mormor gick in och betalade. Det är en ond cirkel. Detta har jag utnyttjat så att det har blivit negativt. Det har jag som en klassiker från min mor, att jag har fått så mycket. Men dom måste ju titta lite i spegeln och se vad dom har för del i det. Men det kanske är lite för farligt att titta på sig själv.

Att missbrukare som sista utväg tar sin tillflykt till sin ursprungsfamilj är väl dokumenterat i missbruksforskningen (se exempelvis Taylor, 1993; Andersson & Hilde, 1993; Kristiansen, 1999).

För ett par av de lite yngre informanterna förefaller missbruket ha blivit en familjeangelägenhet och närmast införlivats i relationen (Stanton & Todd, op. cit.).⁸

Min familj har alltid varit lite överbeskyddande. Min mamma gillar inte att jag knarkar. Hon hjälper mig inte med pengar, utan hon gömmer undan pengarna. Om jag skulle säga mamma "jag behöver 4000:-" då skulle hon bli rädd att jag skulle gå och köpa knark och sätta mej i lägenheten och börja sälja. Så det skulle hon inte göra, men hon skulle ge mej pengar till mitt dagsbehov och till bio och fika. Så hon står på min sida. (Tony)

⁸ Författarna har utvecklat en modell där de analyserar drogmissbruk ur ett familjeperspektiv. Missbruket ses som en faktor som håller samman missbrukarens ursprungsfamilj. Drogbruket tillhandahåller en lösning på en separationsproblematik som finns hos både den som missbrukar och familjen, som tillåter missbrukaren att frigöra sig genom drogerna och kontakten med missbrukarvärlden, samtidigt som han eller hon fortsätter att vara beroende.

Kanske skulle min morsa och farsa sagt ifrån lite tidigare. Jag hade nog behövt det. Men de har gjort allt de kan göra. Mamma ville ha mej hemma så hon kunde se att jag levde, för jag har tagit överdoser. (Dragan)

En central tematik i materialet är den ambivalens som genomsyrar många relationer. Det kan handla såväl om en grundläggande känslomässig ambivalens som om en klivenhet inför relationens beroendeprägel. Ambivalenta upplevelser av sociala band är ett allmänmänskligt fenomen. Det är emellertid ett synnerligen framträdande drag i flera av de relationer som skildras i intervjuerna, liksom svårigheten att hantera och hårbärgera ambivalensen. Relationsmönster i form av såväl isolering som uppslukning (Scheff, 1990, 1997) är vanligt förekommande.⁹ Missbruket kan ses som ett försök till frigörelse och distans, men också som en återförsäkran om att bli sedd och omhändertagen – ibland samtidigt. Att även den på ytan distanserade kan vara mycket starkt involverad är inte ovanligt i familjer där det finns ett missbruk (Stanton & Todd, op. cit.).

Ursprungsfamiljen, eller det som finns kvar av den, utgör sammanfattningsvis en synnerligen central referenspunkt i livet. På gott och på ont representerar den någon form av hemhörighet och kontinuitet i livet för de flesta av de intervjuade (jämför Topor, 2001).

Familjeliv med förhinder

Jag lever ensam tyvärr – nej det kanske är tur egentligen. (Krister)

Endast en tredjedel av informanterna (7) lever i ett mer stadigvarande förhållande. 3 av dessa (2 män och 1 kvinna) har en partner som missbrukar. Det rör sig om relativt nyetablerade förhållanden och i samtliga fall befann partnern sig i annan behandling vid intervjutillfället. De övriga fyra är män som berättar om relationer till kvinnor som inte själva använder droger. Yngve nämner sin flickvän mest i förbifarten, men de övriga tre beskriver längre förhållanden där missbruket i hög grad tärt på relationen. Med ett undantag har de accelererande problemen lett till att man flyttat isär en kort tid före LVM-vården. Vad som kommer att hända efter utskrivningen är informanterna osäkra på, men de söker i alla fall efter ett annat boende.

Ungefär lika många (7 män och 1 kvinna) har egna barn. Det är dock bara Rolf som har barn tillsammans med sin nuvarande partner. Även hans flickvän är i be-

⁹ I familjeterapeutisk teoribildning använder man begreppen *insnärjdh* (enmeshment) och *frikoppling* (disengagement) (Minuchin, 1977). Dessa egenskaper ses ofta som två extremfall på en skala, men kan mycket väl förekomma tillsammans, vilket beskrivits av Thorslund (1991). Insnärjdh kännetecknas av förstörd närhet och intensitet, låg grad av individuation, diskvalificerande överbeskydd och ansvarstagande för varandras välbefinnande. Frikoppling kännetecknas av splittring, låg grad av omsorg, stor emotionell distans, man får klara sig själv om man får problem. Flera informanter beskriver just sådana täta, insnärjda relationer, som samtidigt innehåller sin egen motpol, en extrem frikoppling.

handling och barnet är placerat i fosterhem. Samma förhållande gäller för de övriga föräldrarna i denna undersökning; ingen av dem lever tillsammans med sina barn. Barnen bor i familjehem eller hos den andre föräldern och kontakten är oftast sporadisk. Det är flera som inte har sett sina barn på många år.

Det är således knappast ett "vanligt" familjeliv som skildras i intervjuerna. Missbruket har lett till konflikter och till att relationer gått förlorade. Att ett tungt missbruk inte går att förena med ett konventionellt familjeliv är de intervjuade helt överens om. Relationen till partner och barn är emellertid en synnerligen emotionellt betydelsefull, om än inte okomplicerad, del av informanternas subjektiva sociala nätverk.

Tvåsamhet och ensamliv

Vi är precis som två magneter som antingen attraherar eller repellerar varandra. (Rolf)

För den som har en partner är denna relation en central del av livet, precis som för människor i allmänhet. Det är en relation som kan erbjuda gemenskap och stöd, men samtidigt en relation som är mycket sårbar för stress och problem. Till parförhållandet knyter vi på ett särskilt sätt både förhoppningar och besvikelser (Cutrona, 1996; Ruscynski, 1996). För informanterna i denna studie är det dessutom en av de få nära och någorlunda ömsesidiga vuxenrelationer som man har. Även i detta sammanhang manifesteras död och separationer genom att "ej fysiskt närvarande" personer förs upp på nätverkskartorna och saknaden är stor över den man mist.

De förhållanden som utvecklats inom ramen för livet i missbrukarvärlden beskrivs som något av en trygghet i en otrygg värld, samtidigt som missbrukarlivet innebär stora påfrestningar på förhållandet (jämför Taylor, op. cit.; Trulsson, 1997; Svensson, 1996; Skårner, op. cit.). Det är på många sätt enklare att leva med en partner som också missbrukar, inte minst för att det är lättare att bli accepterad som man är. I nusetituationen befinner sig förhållandet i ett tillspetsat läge; man är på olika behandlingsinstitutioner och har inte träffats på ett tag. Informanterna drömmer och planerar för en gemensam och drogfri framtid med sin partner.

Jag njuter när jag är ihop med min tjej. Jag vill att det ska funka bra. Det funkar inte så jävla bra med heroin, så jag är nyfiken på att testa drogfritt. Hon sitter på ett annat LVM-hem nu. (Oskar)

Man är samtidigt mycket medveten både om att förhållandet inte överlever om inte båda slutar att missbruka samtidigt och om risken att "dra ner varandra". Så här sammanfattar Marit sin relation till Jens:

Jens han är min bästa vän, som jag kan prata med, det är kanske därför det håller. Han ser inte ner på mej för att jag har prostituerat mig. Det är bara ett problem, drogar han så drogar jag.

Parförhållandet representerar känslomässig närhet, någon att luta sig mot och känslan av att vara betydelsefull för någon. Tvåsamheten inom ett parförhållande hör dessutom till det konventionella livets ramar och erbjuder på så sätt en möjlighet till ett ”vanligt vardagsliv” – även om den enes eller bådas missbruk vilar tungt över relationen. Kjell berättar om förhållandet till Mia, den enda riktigt viktiga och kontinuerliga relation som finns i hans sociala nätverk. Också Mia har ett svårt och slit-samt liv även om hon inte använder droger. I intervjun ges en bild av två ensamma och utsatta människor som funnit varandra och ger varandras liv mening, även om Kjells missbruk på senare tid skapat stora påfrestningar på förhållandet och framtiden förefaller högst osäker:

Det är väl bara Mia jag skulle ha svårt att klara mig utan. Det är en sån fin och nära relation. Hon tycker om mej bara inte det att jag håller på och drogar. Det har väl varit jobbigt för henne. Hon har väl inte varit glad av att se mej komma krypande även om hon tog emot mej ända till slutet. Fast jag såg ju att hon mådde sämre och sämre. När vi pratar med varandra så ger det något och inte en massa yrande och det händer att vi går ut och äter eller går på bio tillsammans. Det är nog bara Mia jag kan vara mig själv med. Det är den enda reservplatsen. Tänk att hon spelar så jäkla stor roll i livet.

Att bevara relationen till en drogfri partner kan utgöra en viktig drivkraft till att försöka lämna missbrukarlivet. Ett kärleksförhållande kan erbjuda en plattform för ett nytt och drogfritt liv (se exempelvis Bergström, op. cit.; Kristiansen, op. cit.; Skårner, op. cit.; Blomqvist, 2002). En av informanterna, Per, uttrycker explicit att för sin flickväs skull tänker han nu satsa allt på att sluta missbruka.

Det mest positiva är min flickvän. Hon för mig in på andra tankar och nya idéer. Fast hon är en jävel på att skälla ibland det lovar jag. Men jag vet nånstans att hon har rätt.

Mest av allt förmedlar emellertid intervjuerna bilden av sönderfallande förhållanden, där missbruket och andra problem tagit allt större plats och skapat konflikter, oro och besvikelse, samtidigt som relationen förefaller alltmer ha utvecklats till ett skyddsnät. Det gemensamma och vardagliga sociala livet har stympats. Ingen berättar exempelvis om ett gemensamt umgänge med vänner eller kontakt med svärföräldrar eller annan ingift släkt. Relationerna verkar nu vara på upphållningen eller kanske är gränsen för vad som är möjligt att reparera redan passerad. Informanterna förmedlar en stark känsla av osäkerhet på var de står i förhållande till sin partner (jämför Skårner, op. cit.). Handlingsutrymmet för att reda ut och skapa klarhet är inte särskilt stort i den situation de nu befinner sig. De uttrycker en klivenhet: en insikt om förhållandets omöjlighet, samtidigt som det finns kvar starka känslomässiga band. Känslor av skuld för att ha gjort sin partner illa genomsyrar berättelserna. Ett exempel är Tor som berättar så här:

Vi har fortfarande väldigt fin kontakt. Men hon och jag, eller jag, har ju förstört så mycket i förhållandet på grund av mitt missbruk. Det gör att det är så mycket personliga tråkigheter som

kommer upp, hon har svårt att hantera det. Vi vill ju att vi ska få ihop förhållandet igen, men jag har väl börjat komma till det stadiet att jag inte vet om det går. Jag tycker väldigt mycket om henne, så jag vill inte göra henne mer illa. Hon har ett jävla skitliv bakom sig fast hon inte har drogat. Hon har nästan mer problem än mej. Fast hon har klarat allting – och så får hon en drulle som mej.

Det antyds en väg tillbaka ”om bara saker och ting vore annorlunda”. Man är dock klar över att detta är ”sista chansen” – som *kanske* finns kvar om man slutar missbruka. Leif säger så här om förhållandet till Mona som han ömsom kallar för sin sambo och ömsom för sin före detta sambo under intervjun:

Mona vill inte bo med mej när jag missbrukar, hon måste ju tänka på sitt barn också. Men hon har inte släppt taget. Hon ringer hit och hon har hälsat på mej här. Jag var ju drogfri när vi träffades så hon vet ju hur jag är när jag är drogfri. Hon har lärt känna mej drogfri. Så hon fick ju en chock när jag satte igång igen.

14 av informanterna lever ensamma, 8 av dem har heller inga barn. De båda kvinnorna och en del av männen har tidigare levt i längre parrelationer, men det finns en mindre grupp män som förefaller ha en obetydlig erfarenhet av mer stadigvarande förhållanden.

Informanterna ser ganska olika på sitt nuvarande ensamliv. För de flesta utgör tvåsamheten i ett parförhållande det liv de skulle vilja leva, men man ser ganska olika på sina möjligheter att uppnå detta ideal. För några ses ensamlivet som en parentes; man har inte lust att binda sig just nu eller man har nog med sig själv. Andra, framförallt några av de äldre männen, tycks mer eller mindre ha gett upp eller försonats med ensamheten – hur smärtsam den än är att leva med. Deras missbrukarliv går helt enkelt inte att förena med ett seriöst kärleksförhållande. ”Drogen är min sambo”, som en av informanterna uttryckte det, och man är bränd av tidigare erfarenheter. Samtidigt finns det en genans i ensamheten och man är rädd för att framstå som tragisk och misslyckad. En ensamhets- och relationsproblematik som går utöver missbruket antyds i flera berättelser (jämför Skårner, op. cit.).

Barnen – kärlek på distans

Informanternas barn placeras utan undantag i familjesektorn på nätverkskartan alldeles nära kartans centrum, vilket vittnar om deras speciella roll och känslomässiga betydelse i informanternas liv – precis som för människor i allmänhet. Barn är en central del av livsplanen för både kvinnor och män (Bäck-Wiklund & Bergsten, 1997).

Samtliga lever också skilda från sina barn i vardagen (alltså även tiden före den nuvarande institutionsvården). Gemensam är sorgen över att inte få träffa barnen så mycket man önskar, även om det finns stora variationer i hur kontakten utvecklats över tid. Anita, den enda av kvinnorna i undersökningen som har barn, levde ensam med sina två barn som nu är i yngre tonåren tills för ett och ett halvt år sedan då bar-

nen placerades i fosterhem. Bakgrunden till omhändertagandet var att Anita som levt ett drogfritt liv i många år åter började missbruka i samband med en traumatisk kris. Hon har en regelbunden kontakt med barnen och att få hem barnen är det självklara motivet bakom hennes beslut att nu försöka lämna missbruket för gott. Barnen är det enda som ger hennes liv mening och innehåll:

Jag har ju bara barnen. Dom är väldigt, väldigt nära. Dom är det enda jag har att leva för.

De övriga föräldrarna i undersökningen är män som förlorade den vardagliga kontakten med sina barn i samband med en skilsmässa. Några av barnen har därefter placerats i fosterhem på grund av deras mödrars problematiska situation. Det varierar hur mycket man träffar sina barn – och hur mycket man tillåts göra det. Flera av männen har barn från flera förhållanden och det kan skilja sig åt hur kontakten ser ut med barnen. Hur relationerna utvecklats kan hänföras såväl till i vilken utsträckning missbrukarlivet fått företräde som till hur barnens mödrar och i förekommande fall socialtjänsten ser på umgänget. Yngve har trots år av tungt missbruk lyckats bevara kontakten med sina två barn som nu är i tonåren. Han har en fungerande relation till barnens mamma, och de har lyckats samarbeta någorlunda runt barnen, åtminstone har hon inte hindrat kontakten, menar Yngve:

Mina barn är väldigt viktiga, dom är väldigt nära. När det gäller mina barn skulle jag kunna göra vad som helst. Jag hoppas det går bra för dom, jag tror det. Min dotter är väldigt duktig, det är väl möjligen min son jag är lite oroad för. Dom har ju mej som avskräckande exempel. Så skuld känslor har man ju för barnen i alla fall. Men vi håller kontakten. Vi ringer varje dag nästan nu när jag är här och vi träffas ganska ofta.

I andra fall har konkurrensen från missbrukarvärlden skapat ett avstånd som förefaller både svårt och smärtsamt att överbrygga. Detta betyder inte alls att man är likgiltig för sina barn, berättelserna vittnar snarare om skamkänslor och ett behov av att skydda barnen från att fara illa. Åke berättar:

Jag skulle vilja ha mer kontakt med min pojk. Jag vill ju gärna men jag har lovat mej själv ... i början sökte ju mamman och pojken upp mej på institutionerna. Då höll vi kontakt under tiden jag hade LVM och sen när det var slut då hörde dom inget från mej förrän jag fick nästa LVM. Nu har jag lovat mej själv att ... Jag får ju reda på hur han har det, för hans mamma umgås med min mamma och med mina systrar. Men om jag blir 110 procent säker på mig själv så ska jag ta upp kontakten rejält. För jag tycker att jag skadar pojken om jag hoppar fram och tillbaka. För jag har alltid haft den spärren att han aldrig sett mej drogad. Jag har alltid försökt hålla den stilen att jag inte springer hos dom och orrar när jag är full och påtänd. Det är viktigt för mej. Jag vill vara klar i huvet när jag pratar med dom.

I Åkes berättelse framskymtar även en nätverksaspekt av umgänget med barnen. De sammanbindande länkar som finns mellan honom och sonen i form av det nära umgänget mellan sonens mamma och hans ursprungsfamilj stärker indirekt banden och

utgör en möjlighet för framtiden. Sådana länkar är som vi har sett utomordentligt sällsynta i informanternas nätverk även så länge parförhållandet pågår. Förutom Åke är det ingen av informanterna som nämner att barnen har kontakt med sina far-föräldrar eller andra närstående på deras sida efter skilsmässan. Däremot finns det exempel på att sådan kontakt har motarbetats av den andre föräldern.

Relationen till barnen kan kompliceras av att andra personer med makt över barnen, myndighetsföreträdare och/eller den andra föräldern, försöker förhindra eller försvåra umgänget – åtminstone upplever informanterna det på det sättet. Leif berättar om kampen för att få träffa barnen och om den maktlöshet han upplever, även om han nu antligen fått umgängesrätt med sitt yngsta barn som bor hos sin mamma. De två äldsta barnen är familjehemsplacerade och med dem inskränks kontakten till brev och presenter – som han är osäker på om barnen verkligen får.

Jag har tre barn. Dom två äldsta bor på fosterhem. Dom har jag inte träffat på sju år. Jag skickar julklappar och brev så jag ger inte upp hoppet. Det är socialen som påstår att det inte är bra för dom att träffa mej. Jag har haft det uppe mycket med dem och det har varit otroligt jobbigt. Men jag har inte gett upp och jag tar kopior på brev, så om dom själva kommer en dag så kan jag lägga fram det om dom inte har fått läsa dom. Jag vet inte om dom får det. Den yngste har jag fått umgänge med nu efter fem års kämpande i tingsrätt och länsrätt. Jag trodde vi kunde ha ett vuxet förhållande och planera tillsammans. Men sen när hon kom till tingsrätten med sin mor och socialen då smutskastade hon mej, allt får jag skit för. Hon har kört en stil att jag absolut inte fick träffa honom, men jag har vunnit till slut.

I ett par fall beskrivs relationen till barnens mödrar som synnerligen infekterad, med inslag av hot och misshandel, vilket har resulterat i att även kontakten med barnen har brutits:

Den jag har pojken ihop med, där har det varit trassligt i fyra år. Det har varit bråk för hon vill inte att jag skall umgås med min son. Hon hittar på, det är massvis som man kan hitta på om man är tillräckligt kall. Hon bjuder myndigheterna på hela det här paketet: min brottsliga bakgrund och mitt missbruk och att mina ögon ser konstiga ut. Jag blev dömd när jag läste en sagobok på gågatan hemma för pojken. Jag fick tre månaders fängelse för jag bröt mot besöksförbudet. Det är så här att när hon inte vill att jag umgås med pojken, då spelar hon ett spel. Då dömer dom till besöksförbud. Jag har haft flera. Men det har alltid varit hon som har brutit dom. Det är hon som har kommit till mej och det står i lagen att båda måste följa reglerna. Min del är att jag har sagt ja. (Lars)

Även om barnen är emotionellt betydelsefulla utövar informanterna knappast sitt föräldraskap i det praktiska vardagslivet. Den sociala identiteten som förälder är skör och med undantag för Anita, och kanske även Yngve, bekräftas den inte i samspel med andra människor. Man har ingen kontakt med de sociala sammanhang som barnen ingår i. Ingen hämtar på dagis, ingen går på föräldramöten eller på barnens fotbollsmatcher. En stark känsla av skuld och skam över att vara en dålig eller otillräcklig förälder genomsyrar informanternas berättelser – hur mycket man än ankla-

gar andra för den bristfälliga kontakten. Alla är överens om att barn och droger inte hör ihop och man är ytterst medveten om att man har svikit sina barn. Många bär med sig negativa erfarenheter från sin egen uppväxt, och de vill absolut inte att det som de själva har blivit utsatta för skall upprepas. I nätverken saknas emellertid oftast konstruktiva förebilder för ett fungerande föräldraskap (jämför Hessle, 1988). Till skuld känslorna för det som varit läggs ibland en skuldtyngd oro för att det skall gå illa för barnen i framtiden.

Sammantaget är det alltså en ganska mörk bild av de intervjuades familjesituation som tonar fram i intervjuerna. Informanternas familjeliv inskränks i hög grad av en härva av missbruk och relationsproblem och andra försvårande omständigheter i livssituationen. Samtidigt bör framhållas att kärleken till barnen och även den till en partner utgör ett centralt motiv för informanterna för att vilja lämna missbrukarlivet – även om man ser mer eller mindre optimistiskt på sina möjligheter (jämför Trulsson, op.cit.; Bergström, op. cit.; Kristiansen, op.cit.; Blomqvist, 2002 op. cit.).

Att välja och bli vald – vänner och andra sociala bekantskaper

Jag känner ingen längre som inte är missbrukare. (Tor)

Som redan konstaterats är det ingen av informanterna som har ett arbete eller studerar, och för många har anknytningen till arbetslivet varit högst marginell under större delen av det vuxna livet. "Arbetskamrater" är därför överhuvudtaget inte representerade i nätverken, med undantag för ett par män som för upp personer från tidigare arbetsgemenskaper som de inte längre har någon kontakt med. Precis som andra "ej fysiskt närvarande" nätverksmedlemmar är de här personerna emellertid fortfarande känslomässigt betydelsefulla och deras närvaro i det subjektiva nätverket kanske ytterst kan ses som ett försök att hålla fast en alternativ social identitet till den stigmatiserade identiteten som missbrukare. Majoriteten av de intervjuade är bostadslösa och de som har en lägenhet ser knappast sina grannar som en social resurs. Man har i allmänhet flyttat ofta och man upplever sig illa sedd i området där man bor. *Grannarna, nä nä, dom är rädda. Jag kan inte ens låna socker*, är Yngves beska kommentar när han studerar nätverkskartan.

Den valda delen av nätverket består i denna undersökning därför framförallt av vänner och bekanta. Inte heller denna del av nätverkskartan är särskilt välbefolkad, även om det finns individuella skillnader både vad gäller välnätets storlek och sammansättning och relationernas kvalitet. Hälften av de intervjuade (10) väljer överhuvudtaget inte in några namngivna vänner i sina subjektiva nätverk. Denna sektor lämnas helt tom eller också tar missbrukarvärlden som mer kollektiv företeelse plats på kartan. De övriga för upp mellan 1 och 7 personer på sina kartor. I genomsnitt nämner informanterna 2 vänner.

Vännerna har rekryterats från de olika sociala arenor som de intervjuade har el-

ler har haft tillträde till. Den marginaliserade livssituationen avspeglar sig tydligt i informanternas vännätverk. *Jag har inga vanliga polare* konstaterar Bosse och det gäller de flesta i undersökningsgruppen. En tredjedel av informanterna (7, samtliga män) för visserligen upp personer som inte missbrukar i vänsektorn på sina nätverkskartor, men det innefattar även personer som man inte umgås med längre, eller där kontakten inskränker sig till en sporadisk telefonkontakt. Den osäkerhet som förefaller råda om relationens nuvarande "status" synliggör även ett allmänmänskligt fenomen. Vänskapsrelationers avsaknad av ritualer som markerar början och slut gör det svårt att peka på den punkt när en relation upphör. De rinner helt enkelt ofta ut i sanden. Beslutet att avveckla relationen behöver inte vara ömsesidigt och det kommuniceras inte alla gånger (Rubin, op. cit.).

De drogfria vänskapsrelationer som på något sätt ändå överlevt trots informanternas missbruk har ganska olika karaktär. Några av de yngre männen har lyckats hålla kvar gamla barndomsvänner eller skolkamrater som de fortfarande umgås med under drogfria perioder, även om kontakten glesats ut i takt med en allt djupare involvering i missbrukets sociala och ekonomiska sammanhang. Oskar tillhör dem som fortfarande har kvar några kompisar i sitt nätverk som inte missbrukar. Starka vänskapsband från barndomen har lyckats överbrygga den klyfta som skapats av hans missbruk. Han träffar sina vänner ibland, och de gör "vanliga saker" som att gå på krogen eller idrotta tillsammans.

Det är lite konstigt att dom vill ha kontakt med mej fortfarande fast jag drogar. Men de är så pass bra kompisar. Vi kan gå ut och så ibland. Jag vill ju sluta. Jag har velat lägga av i många år och tänkt att nån gång slutar jag och då är det guld värt att ha kvar sådana som inte drogar.

Ett par av männen berättar om gamla vänner från missbrukstiden som lagt av, men som fortfarande hör av sig då och då. Umgänget är dock högst sporadiskt och "villkorat"; det är ingen idé att ta kontakt när man inte är drogfri. Ett exempel är Mats:

Jag har ett par stycken som har lagt av, men vi umgås inte eftersom jag missbrukar. Jag håller mej borta från dom. Dom har barn och allting. Men jag vet att dom finns där och vi ringer ibland. Dom tar emot mej fast jag är missbrukare. Dom bad mej om hjälp med taket till exempel och det känns helt okej att vara arbetskraft. Det blir ingen tacksamhetsskuld då, utan mer ömsesidigt.

En gemensam nämnare för flera av de drogfria vänskapsrelationer som informanterna lyckats bevara är dessa vänners position i informanternas nätverk. Vännerna känner och umgås med människor i familje- och släktkretsen, vilket tycks stärka banden även till de intervjuade. Hög täthet mellan klustren är alltså en nätverksfaktor som har betydelse för att bevara de sociala banden i dessa annars så uttunnade nätverk. Ett exempel på detta fenomen är Krister:

Jag har en gammal kompis som jag känt i 15 år. Vi träffades genom jobbet. Men det har avtagit mycket genom att jag åkt in och ut på olika behandlingshem. Men han har varit så pass min kompis att han velat hjälpa och ta hand om mig. Men han har inte heller orkat riktigt i sista änden på grund av mitt starka missbruk. Han är nästan som en familjemedlem. Han var med på min fars begravning och han stod med i dödsannonsen. Han har ingen egen familj. Hans mor är bortgången och han är skild.

Även motsatsen, den successiva utarmningen av drogfria sociala kontakter, har en nätverksaspekt. Genom de relationer som går förlorade, särskilt om det rör sig om nexuspersoner i nätverket, riskerar man att förlora ännu fler. Ett par av informanterna beskriver hur de förlorat vänner och bekanta genom en skilsmässa, något som naturligtvis händer människor i allmänhet:

Efter att jag flyttade isär från min sambo försvann dom. Vi hade flera gemensamma vänner, men hon har påverkat så att dom försvann. (Lars)

Frånvaron av drogfria vänner i informanternas nätverk explicitgör hur ett omfattande och långvarigt missbruk försvårar möjligheten att upprätthålla vanliga sociala kontakter. Missbruket påverkar naturligtvis även de vänskapsrelationer som trots allt överlevt. Banden är sköra och präglade av svek, konflikter, misstro och skuld.

Vi träffas ganska sällan för han orkar inte se mej drogad, han har sagt det rent ut. Han har rivit sönder valiumrecept och sådant som jag har haft. Per är också kritisk, men hans kritik är mer konstruktiv. Han har ställt upp mer. Kalle visar mer att han är besviken. (Tom)

De drogfria vännerna är emellertid, oavsett frekvensen i kontakten, synnerligen viktiga personer i informanternas nätverk. De utgör någon slags – mer eller mindre hållfasta – ”livlinor” (Skårner, op.cit.). De representerar kontakten med ett vanligt liv – såväl reellt som på ett inre plan. De påminner om bättre tider och de kanske, som Oskar påpekade, kan utgöra en möjlighet i framtiden. De här fåtaliga vännerna är dessutom de enda som finns tillgängliga. Det är tomt på umgängesbekanta utanför missbrukarkretsarna och man har i allmänhet inte ett självklart tillträde till konventionella sociala arenor där man kan träffa ”vanliga” människor. Visserligen ger nätverkskartorna en ögonblicksbild av det sociala nätverket, men av intervjuerna framgår att det är ytterst sällan man skapat nya sociala kontakter utanför missbrukarkretsar på senare tid. Däremot har människor successivt försvunnit ur nätverket, förluster som uppenbarligen är ytterst svåra att kompensera i den nuvarande livssituationen. Undantaget är möjligtvis Mats, som ibland deltar i fritidsaktiviteter inom ramen för NA:s verksamhet.

Användandet av droger fungerar emellertid som inträdesbiljett till missbrukets sociala sammanhang:

På grund av att jag inte har haft några riktiga vänner att gå till så har jag ju varit tvungen att söka mig till missbrukare för att få någon att prata med. Det anser jag ha försämrat min lev-

nadsstandard. Men jag vill inte klanka ner på dom, för jag är ju missbrukare själv. Men mellan missbrukare och vanliga människor finns det en mur. (Krister)

En stor del av informanternas tillvaro organiseras kring drogerna, vilket naturligtvis leder till att det är i dessa sociala sammanhang man även söker och finner sina vänner och bekanta. Berättelserna om missbrukarvärldens gemenskap – eller brist på sådan – låter ungefär på samma sätt. Det är ytliga och utbytbara relationer som man i princip bara har droganvändningen gemensamt med. Det är ett hårt liv och många relationer präglas av affärsmässighet och nyttoaspekter. Men hur lågt relationerna än värderas, erbjuder de ändå en viss gemenskap. Liknande skildringar är vanliga i missbruksforskningen (se exempelvis Andersson, 1991; Faupel, 1991; Svensson, 1996; Kristiansen, op. cit.; Skårner, op. cit.).

Missbrukarkompisarna, dom spelar ingen roll personligt. Dom träffar jag bara när jag drogar. Där är det bara att äta eller ätas. (Mats)

Det är inte vänner. Det är bekanta. Det är inget som man vill släpa med hem om man säger så. Det är så många som har dött, av överdoser och självmord och så. Det är många som har passerat liksom. Man tänker inte på det när man är ute och drogar, det blir en del av vardagen för det är så vanligt. Men när man sitter så här och kanske är drogfri då börjar man tänka efter hur många har egentligen dött. Det gör att man inte släpper folk nära, för när dom dör så gör det ont. Om man håller folk på ett visst avstånd så gör det inte ont. (Marit)

Några av de lite äldre informanterna menar att det fanns större utrymme för "äkta vänskap" förr i tiden. En tolkning är att den hårdare kriminaliseringen av narkotika har lett till ett tuffare klimat och en hänsynslösare mentalitet. En annan att det är ett uttryck för nostalgi; "det var bättre förr". Kjell sammanfattar många års liv i missbrukarvärlden på följande sätt:

Missbrukarna är mer bekanta. Vi brukar inte diskutera så mycket inom våra grupper. Men det var helt annorlunda folk inom missbrukarleden förr, förr fanns gemenskapen där. Men det har blivit hårdare idag. Men jag vet inte var dom finns nånstans idag. Det är många som har dött också. Det här har varit ett år som har skördat många.

Missbrukarvärldens invånare förs följaktligen framförallt upp på kartorna i form av "kollektiv". Men det finns 6 (2 kvinnor och 4 män) som lyfter fram någon eller några personer som de räknar som sina vänner till skillnad från alla de ytliga bekantskaper som passerar revy.

Jag har några stycken, den inre kretsen som jag verkligen kan kalla vänner. Det är spridda skurar, inget gäng. Det är utvalda människor, såna som jag inte bara tar droger med utan annat också, vi kan gå ut ihop till exempel. Sen finns det en massa människor, men de är inte vänner. (Jörgen)

Skillnaden mellan vänner och bekanta i missbrukarvärlden definieras på liknande

sätt av dessa informanter. Flerfunktionalitet är en grundläggande aspekt; med vännerna gör man även andra saker än att missbruka tillsammans. En skiljelinje mellan vänner och bekanta är att mellan vänner finns en högre grad av solidaritet. Man bryr sig om varandra för att man tycker om varandra, inte bara för att man kan ha nytta av det. Relationerna går utöver det instrumentella utbytet av tjänster och gentjänster som annars är så utmärkande för samvaron i missbrukarvärlden, där finns en "socialitet men ingen solidaritet" som Svensson (1996 op. cit.) uttrycker det. Tor för upp en enda person i vänsektorn på sin nätverkskarta. Det är en vän som dog för en tid sedan av sviterna av sitt missbruk. Det är den enda personliga vän som Tor haft på mycket länge. Tors berättelse illustrerar även vännernas viktiga roll som stödgivare i människors sociala nätverk, särskilt när det gäller personliga känslor och problem (Skårner, op. cit.; Hedin, 1994).

Visserligen var han missbrukare. Han var en ensamvarg precis som jag, men han och jag hade väldigt bra kontakt. Han dog i somras, troligen för att jag inte var där då. Vi kunde prata om förhållanden och sådant som egentligen sitter i själ och hjärta. Fast man många gånger med droger försöker slå bort sånt där. Han hade samma problematik som mej, ja inte samma precis, men han hade också svårt med sin före detta.

Oavsett hur missbrukets sociala sammanhang representeras på nätverkskartorna är det framförallt andra missbrukare som utgör informanternas vardagliga sociala kontaktnätverk. Det är emellertid inte alla som deltar lika aktivt i "sällskapslivet" kring drogerna som exempelvis Marit och Jörgen. Det är knappast några "höjdare" i den narkomana världen vi möter i intervjuerna. Flertalet ger inte intryck av att alls ha någon statusposition i missbrukarkulturen. Det finns de som med tiden och med ålderns rätt dragit sig undan. Kjell som vi mötte tidigare i detta kapitel är ett exempel. Cirklarna har krympt med åren. Många vänner har försvunnit – dött eller lämnat missbruket. De är inte lika aktiva själva, vare sig när det gäller "affärer" eller umgänge, utan lever ett mer tillbakadraget och stillsamt liv. Inte heller orkar de använda narkotika lika intensivt längre, alkohol och tabletter utgör oftast ett ökande inslag i missbrukarsbilden. Det finns även de som beskriver sig själva som udda människor, som ensamvargar. Krister är en av dem. Även i förhållande till missbrukarvärlden upplever man ett utanförskap, även om man söker sig dit för att lindra sin ensamhet.

Det är således endast undantagsvis som informanternas bekantskapskrets innehåller några någorlunda stabila och konstruktiva sociala band. En konsekvens av vänskapsrelationers grundläggande kvaliteter som valfrihet, likhet och ömsesidighet är att vänsektorn i nätverket förändras över tid. I takt med att individen eller den omgivande sociala situationen förändras och ställer nya krav avvecklas vissa relationer och andra kommer i deras ställe. Detta är inget speciellt för missbrukare eller andra marginaliserade grupper utan gäller för människor i allmänhet. Rubin (op. cit.) menar att vänskapsbands fortsatta existens förutsätter att parterna förblir som de var när

de träffades eller att de utvecklas i liknande riktning. Om två vänner utvecklas på olika eller kanske till och med oförenliga sätt kommer vänskapen sannolikt att upphöra eller uttunnas på bådas eller ibland endast på den enes initiativ, eftersom man helt enkelt inte har så mycket gemensamt längre. Ju starkare och långvarigare engagemang i missbrukarvärlden desto mindre utrymme för andra intressesfärer att utvecklas. Vilka sociala världar har man tillträde till? Vilka val är möjliga? Ju mer av "icke-relation" till samhället informanterna har, desto mer inskränks valmöjligheten.

En annan aspekt är att vänskapsrelationer måste erövrats och underhållas, något som kan vara svårt med tanke på det sociala och emotionella bagage man bär med sig och den livssituation man befinner sig i. Frånvaron av förtroliga och kontinuerliga vänskapsband är ett genomgående drag i informanternas berättelser och det gäller ofta såväl före som under och efter tiden i missbruk. Många berättar om mobbing och utfrysning och svårigheter att etablera relationer till kamrater redan under uppväxten. De förmedlar en känsla av skepsis och misstro inför möjligheten att utveckla vänskapsrelationer. Precis som ifråga om partnerrelationen antyds en relations- och ensamhetsproblematik som går utöver missbruket – eller som livet som missbrukare kanske för en del utgör ett försök till "lösning" på. Även om man inte heller i missbrukarvärlden finner några vänner, blir man mer accepterad och justare behandlad än i det konventionella livets sammanhang.

Att vara utan "riktiga" vänner är inte bara ensamt och smärtsamt – det är också skamligt. En ömsesidig vänskapsrelation är betydelsefull för sin egen skull och fungerar samtidigt som ett bevis på individens värde (Duck, op. cit.). Man är utvald och man har förtjänat vänskapen. Det är en annan typ av bekräftelse än den man får från exempelvis föräldrar och syskon. Av sina vänner blir man vald som man är. Det är helt enkelt bra för självkänslan att ha vänner. Förekomsten av "ej fysiskt närvarande" vänner på informanternas nätverkskortor kan ses som ett uttryck för ensamhet och för en längtan efter vänner. Kanske utgör de också ett skydd för självkänslan – att vänskap är möjlig och att man faktiskt haft vänner.

Sammanfattande kommentar

De studerade sociala nätverken är små. I denna mer närgångna granskning förstärks bilden av nätverken som ofullständiga och distanserade. Flertalet av informanterna saknar egen familj, ingen har arbetskamrater och släktkretsen är reducerad och distanserad av separationer och konflikter. Involveringen i missbrukets sociala sammanhang har ytterligare minskat kontakten med anhöriga och i det närmaste utplånat kontakten med drogfria vänner och bekanta. I nätverken finns många personer som själva använder droger. Inte heller den vidare kretsen av vardagskontakter och umgängesrelationer består av särskilt många människor, alternativt finns dessa inom ramen för samvaron i missbrukarvärlden. I vissa fall är nätverken framförallt centrerade till den närmaste kretsen av anhöriga, men det finns också informanter som i det närmaste saknar sådan anknytning. Åtminstone deltar man inte i nätver-

kets praktiska gemenskap. Dessa nätverk framstår som ytterst bristfälliga, och i stort sett saknas starka och kontinuerliga sociala band.

I det socialt tillskrivna nätverket kan urskiljas två överordnade och motsatta mönster (som kan vara representerade i en och samma nätverkskontext).

Ett mönster av *ackumulerad splittring* (Skårner, op. cit.) med rötter i nätverks-historien och i andra människors val framträder tydligt i materialet. Separationer och förluster i barndomen får inte bara konsekvenser på ett psykologiskt plan utan sätter även sin prägel på det sociala nätverkets sammansättning och kvalitet i vuxen ålder. Uppväxtens familjerelationer reproduceras sedan ofta i det egna vuxna livet och rekombinanta familjekonstellationer är vanliga då som nu. Splittringen reducerar det subjektiva nätverkets storlek och försvagar länkar som kunde förväntas vara starka.

Intervjuerna förmedlar, ibland nästan smärtsamt tydligt, att det biologiska släktskapet måste bekräftas och artikuleras i handling för att i praktiken fylla viktiga sociala funktioner (Liljeström & Kollind, op. cit.). Kanske skulle man kunna säga att det är den rekombinanta familjens baksida som avspeglas i informanternas sociala nätverk. Solidaritet och kontinuitet är långt ifrån självklara utan måste förhandlas och arbetas fram (Giddens, op. cit.). Den livssituation informanterna befinner sig i kan knappast beskrivas som ett särskilt gott förhandlingsläge. Däremot lever – ofta idealiserade – kulturellt betingade normativa föreställningar om hur släkt- och familjerelationer *borde* fungera i informanternas medvetande. När dessa föreställningar inte stämmer med den egna verkligheten förstärker det känslan av att vara annorlunda och utanför.

Även ett motsatt mönster utkristalliseras emellertid i materialet; nämligen att relationerna inte bara överlever utan är synnerligen betydelsefulla i det nuvarande livet, även om det varierar hur intensivt man umgås. De personer som haft delaktighet i livshistorien och funnits med över tid finns ofta kvar, även om relationen är ansträngd och ibland distanserad av missbruket.¹⁰ I vissa av de studerade nätverken förefaller det röra sig om synnerligen starka band präglade av inbördes sammanhållning, närhet och intensivt umgänge. Kanske betingar dessa två mönster av å ena sidan synnerligen svaga och å den andra synnerligen starka länkar ömsesidigt varandra.

Det *valda sociala nätverket* speglar tvärtom en föränderlig levnadskontext. Avgörande för dess sammansättning är hur brett spektrum av sociala sammanhang utanför släkt och familj informanterna har tillgång till och hur de sociala banden vidmakthållits över tid. Det valda sociala nätverkets uppbyggnad kan på så sätt ses som ett mått på social integration. Det kännetecknas i denna undersökning framförallt av en successiv reducering av relationer tillhörande ett konventionellt liv. Engagemanget i missbrukarvärlden stöter bort gamla och hindrar utvecklandet av nya so-

¹⁰ Att just det närmaste släktnätverket ofta uppvisar stabilitet över tid, trots en instabil livssituation i övrigt, visas även bland annat av Hessle (1988), Svedhem (1990) Stanton & Shadish (1997) och Topor (2001).

ciala band, men denna process förstärks i hög grad av samhälleliga stigmatiseringsprocesser. Bortval och undandragande kan även ses som svar på sociala uteslutningar. Det valda sociala nätverket kännetecknas i allmänhet av en lägre täthet än det socialt tillskrivna nätverket, vilket förstärker och påskyndar den "utarmning" som synliggörs i materialet. Mer perifera relationer och isolatspersoner försvinner först när de sociala sammanhangen krymper till följd av problem och sjukdom. Nära relationer och kluster som kan ge varandra stöd bevaras längre (Seikkula, 1996). För människor som använder narkotika, och som känner sig ensamma och utanför i det vanliga samhället, finns dock en alternativ arena att tillgå. Det huvudsakliga vardagliga umgänge som återstår för informanterna är missbrukarkulturens oftast lösliga gemenskap.

De av både splittring och missbruk ansträngda och uttunnade sociala nätverken skapar en grogrund för utvecklandet av såväl underdifferentierade som överdifferentierade sociala band (Scheff, 1990, 1997).

I det socialt tillskrivna nätverket ser vi exempel på båda dessa relationsmönster. Här finns relationer, även till biologiskt nära anhöriga, som framstår som synnerligen perifera, passiva och oengagerade. Uppgivenhet och/eller emotionell distans förefaller känneteckna interaktionen. Här finns även insnärjda, beroendepräglade och ofta starkt ambivalenta relationer. Beroendet kan hanteras och "lösas" med hjälp av manövrer som syftar till närhet eller till distans. Båda tendenserna kan samverka med missbruket, vilket både stöter bort och snärjer in. Ett interaktionsmönster som utmärks av ett ständigt pendlande mellan närmande och distansering såväl fysiskt som emotionellt är vanligt förekommande i materialet (jämför Skårner, op. cit.). Det rör sig om repetitiva mönster som förefaller vara en del av kontinuiteten i relationen. Det finns en påfallande stabilitet i dessa sociala band, hur turbulenta och instabila de än kan te sig. I förhållande till den ofta torftiga helheten är det inte heller förvånande att trycket ökar på de relationer som finns kvar, vilket än mer understryker beroendet.

I jämförelse med de socialt tillskrivna relationerna framstår de valfria som mindre laddade och insnärjda. Förmodligen beror detta på att det är lättare att skiljas åt, eftersom det inte finns samma yttre omständigheter som håller samman banden. Grundproblemet är istället ensamhet och överdifferentierade sociala band.

Missbruket ger upphov till problem i relationer och till att relationer går förlorade. Man fredar drogbruket genom att hålla sig undan kritik, kontroll och skuld-känslor eller man försöker skydda de närstående från sin egen person. Missbruket kan emellertid även vara ett sätt att lösa problem i relationer eller att agera i förhållande till relationer som man upplever som problematiska. Droganvändningen kan vara ett sätt att distansera sig och frigöra sig, men också ett sätt att bevara ett beroende och skapa kontakt.

6 De professionella hjälparna

Jag bad själv om hjälp för två år sen, men då var jag färdigbehandlad så dom. Sen tvingade dom in mej. (Benny)

Själva förekomsten av professionella hjälpare och myndighetspersoner – den sektor som på nätverkskartan kallats ”experter” – i människors liv vittnar rent allmänt om en utsatt livssituation och om ett behov av stöd som av någon anledning inte tillgodoses av det informella sociala nätverket. Expertsektorn i denna undersökning består av mer eller mindre fritt valda respektive samhälleligt föreskrivna kontakter och kartan illustrerar på så sätt tydligt samhällsvårdens dubbla funktion av stöd och kontroll. Det professionella nätverket skiljer sig på flera sätt från det privata: Expertsektorn utgör – i varje fall idealt sett – en övergående eller ”gästspelande sektor” i människors liv. Själva syftet med närvaron är ju att livssituationen skall förändras så att personen klarar sig utan professionell hjälp. En annan viktig skillnad är att de professionella hjälparnas funktion i klientens nätverk knappast är att rent basalt erbjuda gemenskap eller att genom sitt eget nätverk utgöra en länk till nya sociala kontakter. Däremot kan sådana funktioner existera på metanivå i relationen; genom interaktionen med den professionelle kan klienten utveckla sin förmåga att knyta och vidmakthålla sociala band (Hessle, 1995; Skårner, 2001). Detta innebär emellertid *inte* att en professionell hjälprelation saknar grundläggande medmänskliga kvaliteter. Tvärtom, att en personlig relation präglad av tillit, närhet och respekt är en förutsättning för en ”bärande hjälprelation” betraktas både i litteraturen och i praxis som en norm för professionellt hjälparbete (se exempelvis Yalom, 1990; Jenner, 1992; Hessle, 1995, 1997; Bernler et al, 1993; Payne, 1996; Melin & Näsholm, 1998; Cajvert, 1998; Blomqvist, 1999, 2002; Lennér Axelsson & Thylefors, 1999; Bernler & Johnsson, 2001). Den personliga relationen till behandlaren framhålls också genomgående i forskningen som avgörande för hur klienten upplever behandlingen (se exempelvis Brill, 1972; Jenner, op. cit.; Bernler et al, op. cit.; Segraeus, 1993; Bergström, 1998; Lindberg, 1998; Hedin & Månsson, 1998; Kristiansen, 1999; Blomqvist, 1999, 2002; Månsson et al, 2002). Det finns behandlingsforskning som visar att samarbetsrelationen har större betydelse än enskilda metoder för att åstadkomma förändring (Melin & Näsholm, op. cit.). Samtidigt finns det i de organisationer som missbrukare kommer i kontakt med ofta en kontrollaspekt och en handläggningstradition som försvårar uppbyggnaden av genuina relationer mellan professionella och deras klienter (se exempelvis Hessle, 1997; Billquist, 1999).

Experter – på och utanför kartan

De allra flesta av informanterna har både en långvarig och omfattande erfarenhet av

olika myndigheter och vårdinstitutioner, såväl på grund av missbruket som på grund av andra svårigheter i livet – och upplevelserna av dessa kontakter är minst sagt blandade. Även i den nuvarande livssituationen är det ofta flera professionella inblandade – med eller mot informanternas vilja. Det bör påpekas att antalet personer på nätverkskartan, precis som i övriga sektorer, inte alltid avspeglar det faktiska antalet kontakter. Det är som tidigare sagts informanternas subjektiva nätverk som är i fokus och det är långt ifrån alla professionella som förs upp på nätverkskartorna – helt enkelt för att de intervjuade menar att vissa inte "spelar någon roll" i deras liv. *Experter, jag tycker det är stiltje. Dom gör varken till eller från* säger exempelvis Yngve som förklaring till varför han lämnar denna sektor helt tom. De flesta (16) för emellertid upp professionella hjälpare, allt från en till nio personer, på sina nätverkskartor. Dessa "experter" representerar olika organisationer. Socialsekreterare från socialtjänsten och läkare och annan personal från sjukvården (framför allt psykiatri) är de kategorier som förekommer på flest kartor. Det senare speglar förmodligen klientsammansättningen på Gudhemsgården med många klienter med avsevärd psykisk problematik vid sidan av missbruket. På några kartor finns även enskilda andra professionella som exempelvis behandlare från narkomanvården, övervakare, skyddskonsulent, behandlingshemspersonal, fältarbetare eller handläggare från försäkringskassan. Fem av informanterna för upp personal från Gudhemsgården på sina kartor. Intervjuerna ger knappast någon enhetlig bild av alla dessa olika myndighets- och behandlingskontakter. De professionella relationerna har mycket olika karaktär och emotionellt grundklimat. Det de har gemensamt är att de av informanterna upplevs som betydelsefulla på gott eller ont.

Professionella i samhället utanför

Det kanske mest framträdande mönstret i materialet är *bristen* på fungerande och positivt färgade relationer till professionella hjälpare. Generellt sett är det en mörk bild av samhällsvården som kommer till uttryck i intervjuerna. Berättelserna genomsyras av en allmän skepsis och misstro mot olika institutioner och myndigheter och den bra vård som eventuellt finns upplevs som synnerligen svåråtkomlig.

Det är framförallt som mer eller mindre anonyma och utbytbara "samhällsrepresentanter" som de professionella tar plats i informanternas nätverk. Ibland förs de upp med namn, men ofta skriver man bara "socialsekreterare" eller "läkare" när man fyller i sin karta – och man pratar också om de här personerna i generella termer som "det sociala", eller "läkare och såna". I de flesta fall förefaller man inte ens se en mer personligt färgad relation som möjlig. Informanterna har i allmänhet inte heller särskilt positiva förväntningar på vad som kan komma ut av kontakten. Det är uppenbart att tilltron till myndigheternas insatser inte är särskilt stor. I vissa fall förefaller det som om man snarare upplever myndigheternas agerande som ett hot än som ett stöd. Flera berättar om hur de i det längsta försöker undvika kontakt, men försörjningsproblem, bostadsproblem (som man inte heller kan få hjälp med av sitt

informella nätverk) gör att man ändå tvingas söka hjälp. Även missbruket och de psykiska problemen medför naturligtvis kontakt med vården på olika sätt. Många av informanterna ger ganska likartade beskrivningar om opersonligt, byråkratiskt, moraliserande, och ibland till och med kränkande bemötande från de professionella man möter. Leif uttrycker vad även flera av de övriga förmedlar:

Nån direkt bra expert har jag aldrig stött på. Det var en här på förra LVM:et som var rätt bra, men han har slutat. Vi har ingen kontakt nu, för på institutioner tar det ju slut när man kommer därifrån. Och på hemmaplan finns det liksom inga. Det är expert minus mer: socialen, övervakaren och frivården. Dom har fullt sjå med att springa runt och överbevisa mej. Det är precis som att dom ska göra mej till något sämre; att dom ska ha ner mej och hantera mej och stoppa mej. //...// Socialen behandlar mej som en stor skit. Jag ringde till min socialsekreterare på hans telefontid, men då var han inte inne. När han ringde sen sa jag "du får väl vara inne på din telefontid så att man kan nå dej." "Det ska du skita i," sa han. "Så svarar man väl inte en person," sa jag. Vi blev ovänner då och så höll det på och ingenting hände. Det var stilla allting och jag mådde skitdåligt av det.

Flera är precis som Leif mycket bittra över och fyllda av misstro inför kontakten med socialtjänsten och andra myndigheter. Uppenbarligen är man bränd av tidigare negativa erfarenheter vilket naturligtvis påverkar de nuvarande hjälpförväntningarna. Det är inte ovanligt att informanterna explicit hänför det dåliga bemötandet och avsaknaden av vad man uppfattar som adekvat hjälp till det faktum att de är missbrukare. Informanterna tycks väl medvetna om att samhällseliga stigmatiseringsprocesser kan komma till uttryck i bemötandet även från dem som är satta att hjälpa. Inslaget av formellt tvång och den utsatta livssituationen gör emellertid att man inte kan avsäga sig kontakten. Några menar att myndigheterna inte klarar av klienter som är "kaxiga" och kräver sin rätt. Leif igen:

Mitt liv är som en rättegång, jag ska överklaga och bevisa. Jag har fått en missbrukarstämpel och sedan är jag fördärvad. Dom tycker inte om när det kommer en missbrukare som kan gå in i logiskt tänkande. Man skall vara här nere och de skall vara här uppe. Jag står liksom ensam mot ett berg.

En annan central tematik i materialet är en stark upplevelse av att inte bli lyssnad på och av att inte bli tagen på allvar. Även om de professionella uppträder korrekt och vänligt upplever man bemötandet som nedlåtande och förbarnsligande – vilket förstärker känslan av underläge och maktlöshet:

En del behandlar en som man var tolv år och aldrig hade varit med om nånting. Fast jag har supit och knarkat i nästan 30 år, så har jag ju inte blivit omyndigförklarad eller intelligensbefriad. (Åke)

Dom har inte det här med jämställdhet, att även patienten har någonting att säga till om. Dom skall alltid veta bättre. Dom säger att man måste ha en insikt om att man är sjuk men om man

inte känner sig sjuk, hur ska man då kunna ha en insikt? Jag tror att man ska lyssna mer till patienterna. Det är därför jag inte kommer överens med doktorer, för dom vill gärna vara ett steg över. (Tony)

Det förefaller som alla informanternas problem har en tendens att tillskrivas deras missbruk, även sådana som inte i första hand är knutna dit. Lars berättar om när han uppsökte en läkare i samband med att ha fått allvarliga fysiska skador efter en miss-handel:

Jag var hos en läkare som skulle göra en bedömning av mina skador. Men jag fick ingen be-dömning för hon pratade om mitt missbruk och tyckte synd om mej, men ingenting om fort-satt sjukvård och rehabilitering. I stället bollar dom mej fram och tillbaka mellan psyk och so-cialen. Jag har, som jag ser det, inget människovärde längre.

Intervjuerna vittnar ofta om en närmast paradoxal erfarenhet av samhällsvården. Den hjälp man har velat ha har man inte fått, eller så har man inte fått hjälp när man har velat ha den. Den hjälp som man faktiskt har erbjudits beskriver man inte sällan som obegriplig eller meningslös, eller så har insatsen erbjudits vid fel tidpunkt. Lik-nande iakttagelser gör Sahlin & Löfstrand (2001) när det gäller bostadslösa klien-ters myndighetskontakter. Det bör framhållas att informanterna menar att *de behö-ver och vill ha hjälp*, men att det man blir erbjuden inte stämmer med de egna be-hoven och önskningarna. Mats berättelse är på många sätt representativ för infor-manternas erfarenheter:

Dom jagade mej med blåslampa när jag var ute, men nu får jag inte tag på dem och jag ska ju härifrån vilken dag som helst. Dom på socialförvaltningen dyker upp utan att man ber om det. Men om jag är risig och jävlig och behöver hjälp så får man ingenting. Det finns inga be-handlingshem, ingenting.

Särskilt stark är kritiken mot socialtjänstens agerande när det gäller den nuvarande tvångssituationen och inte minst till vad som skall komma efter den. Tor berättar:

I min LVM-dom står det att hemkommunen inte kan ge mej den typ av behandling jag skulle behöva, men ändå är de så fulla i fan att de skriver in att efter vistelsen så kan boende ges på inackorderingshemmet och sysselsättning på miljövården. Där har jag ju varit i två år och de har ju sett hur det går. Där förekommer alla former av droger. Men det är vad de kan erbjuda. Jag kan förstå det, men det ger ju inte mig något liv tillbaka.

Av intervjumaterialet framgår det tydligt att många, framförallt bland de äldre in-formanterna, precis som Tor upplever de satsningar som trots allt görs som tämli-gen halvhjärtade. Socialtjänsten ställer krav på drogfrihet, men ställer inte upp med det stöd som behövs för att de skall kunna realisera detta mål på lång sikt. Det är flera som exempelvis säger sig veta att hemkommunen endast betalar för en frivil-lig behandlingshemsvistelse i tre månader och att man därför upplever det som me-

ningslöst att ens åka på studiebesök till de ställen som föreslås. Ett annat stort bekymmer är svårigheten att få en egen bostad. Ett problem mina informanter delar med många andra missbrukare i LVM-vård (Yohanes m fl, 2002). I Tors fall innebär den nuvarande LVM-vården dessutom att han *förlorade* (!) sin lägenhet och att han efter utskrivningen istället får hålla tillgodo med kommunens inackorderingshem. Det är ofta, som påpekas av Sahlin & Löfstrand (op. cit.), strängare villkor för att få en bostad än för att behålla sin bostad. Att efter utskrivningen vara hänvisad till ett boende där flertalet av dem som bor där har missbruksproblem upplever man som synnerligen problematiskt, det är de intervjuade helt eniga om.

En kritik som rikas mot de professionella hjälparna är att de insatser som erbjuds sällan tar sin utgångspunkt i informanternas egna förslag till lösningar. Det är exempelvis flera som är övertygade om att enda möjligheten till att bryta missbruket är att flytta från själva drogscenen.¹¹ Man vill helt enkelt bo någon annanstans där man inte känner folk. En chans att "börja om på nytt" och slippa både missbrukskompisar och "vanliga" människor som *vet vad man är för sort*. Det är emellertid önskningar och behov som man upplever nonchaleras (eller åtminstone inte tas på allvar) av de professionella. Tor berättar om hur han skulle vilja ha sitt liv efter utskrivningen. Han tycker att kontaktpersonerna på Gudhemsgården lyssnar på honom, men hos socialtjänsten i hemkommunen upplever han inget gehör för sina planer.

Jag har kommit med tre olika förslag, men blå, blå det var inget för mej. Jag har diskuterat det med mina kontaktmän för att jag vill bygga upp det här med boendet och närheten till mina barn. Det är i en annan kommun. De tyckte också att det var vettiga saker, men det gick inte för socialförvaltningen. Men det är för att de inte har tagit reda på hur det är. Jag måste ju bort, åker jag tillbaka till min hemkommun är det som att skriva på sin egen dödsdom. Jag känner inte en människa där utan missbruk. I den här andra kommunen finns mina barn och där hade jag några yrkesverksamma år som det gick jättebra. Visserligen inte mot slutet, då blev det skilsmässa och sånt, men det var en helt annan värld, med vanliga grannar och vanligt umgänge.

Informanternas upplevelser av bristande engagemang och tilltro från de professionellas sida löper som en röd tråd i berättelserna. "Krav" och "gränser" tycks prägla interaktionen mer än "stöd" och förmedlande av "hopp", åtminstone som informanterna uppfattar budskapet. Flera klagar också på bristen på personkontinuitet i det professionella nätverket och på bristande samordning av olika insatser. I intervjuerna förmedlas en stark upplevelse av att glömmas eller prioriteras bort och av att "hamna i kläm" mellan de olika instanser som är inblandade (jämför Sahlin & Löfstrand, op. cit.).

Jag skulle ha påbörjat sån här samtalsterapi men så blev terapeuten sjuk. Så det blev aldrig av och så fick jag LVM istället. (Krister)

¹¹ En strategi som är ganska vanlig vid uppbrottet ur missbruk (se exempelvis Biernacki, 1986; Blomqvist, 2002).

Först snacka med den och den och sen ska den snacka med socialen och så blir det en mening som blir fel och så missuppfattas det i nästa led. Sen blir det en jäkla röra alltihop. Det är därför man ska ha en att vända sig till. En som kan gå in och backa upp som kan vara en trygghet för en och verkligen hjälper en när det gäller. I helsicke heller, dom har gått ifrån mej alltihop. (Leif)

Leif pekar här på ett generellt problem i socialt arbete, nämligen att när många myndighetspersoner är inkopplade leder det lätt till förvirring och bristande effektivitet (se exempelvis Lennér Axelsson & Thylefors, op. cit.; Minuchin et al, 1998). I Leifs berättelse framkommer också tydligt en önskan om en kontinuerlig och trygg hjälprelation som många trots allt längtar efter. Mest märkbar är bristen på emotionellt stöd och någon som man kan anförtro sina personliga problem. Som visades i det föregående kapitlet har informanterna i allmänhet inte särskilt många närstående i sitt informella nätverk som de kan eller vill anförtro sig åt – vilket accentuerar behovet av professionellt stöd. De intervjuade berättar om relationsproblem, ångest och bristande självförtroende samt en rad andra svårigheter som inte förenklat och ensidigt kan avgränsas till deras missbrukssituation. Både det närvarande och det förflutna livet har inneburit stora psykiska påfrestningar och kriser som de aldrig fått möjlighet att bearbeta och behovet att avbörda sig sina upplevelser är stort. Informanterna berättar påfallande ofta om svåra livshändelser som smärtsamma separationer, närståendes död, allvarliga sjukdomstillstånd eller att de blivit utsatta för grovt våld. Flera av de intervjuade beskriver hur de, ibland vid upprepade tillfällen, sökt hjälp i form av samtalsterapi, men av olika skäl inte erhållit sådan hjälp. Ett exempel är Rosa som menar att anledningen till att hon blivit avvisad är att hon är missbrukare och därför inte "värd" att satsas på. Samtidigt har hon varit föremål för tvångsvård vid ett stort antal tillfällen – en vård som också den är förenad med anse- nliga kostnader.

Jag saknar väl egentligen en terapeut att prata med. Det har varit så mycket saker i mitt liv. Som nu att min morfar ligger på dödsbädden och har cancer. Jag har så mycket, tycker jag, i ryggsäcken. Jag har bett om terapi i 15 år, men jag har inte fått sån hjälp. Det beror på att jag är missbrukare och inte en Svensson. Det kostar så jäkla mycket säger dom.

Även Leif berättar om att han ansökt om samtalsterapi vid ett flertal tillfällen, men blivit avvisad därför att hans problem är för *stora* för att få hjälp:

Det är något att bearbeta känslomässigt, att inte ta åt mej när nån säger nåt negativt. Jag måste bli den personen som tycker att jag är bra. Det har jag sökt hjälp för många gånger men inte fått det. Jag bad om hjälp med samtalsterapi och dom skulle ta upp det på ett teammöte, men dom slog benen av mig direkt och menade att jag kommit för långt ner i skiten, så jag fick det inte därför.

Och uppgivenheten är stor:

Det finns ingen hjälp att få. Jag har åkt in och ut 18 gånger på psyk innan LVM. Jag har krävt från det sociala – för mina problem är psykiska – att jag behöver hjälp att reda ut allting som har varit. Jag har gått igenom kriser i tio års tid och jag trycker bara ner allting. Det är det jag behöver hjälp med för att kunna sluta med missbruket och kunna gå vidare, men jag får ingen hjälp. (Anita)

Även ett motsatt mönster kan emellertid urskiljas i materialet. Några intervjuer står i skarp kontrast till de negativa bilder som skildrats ovan. Det finns trots allt professionella som beskrivs i positiva ordalag och de är lätta att urskilja ur materialet. Det är bara sex av informanterna som för upp sådana ”goda” professionella kontakter på sina nätverkskortor, och det rör sig sällan om mer än en enda person. Ett exempel är Mats som berättar så här om kontakten med Lotta på frivården:

Lotta på skyddet är som en kompis till mej. Jag ser henne inte som en skyddskonsulent. Jag har daglig kontakt med henne. Hon är en av de få som jag kan prata med. Hon är min bästa vän. Hon är inte negativ på något vis. Andra får jag ljuga för till höger och vänster, men det behöver jag inte med henne. Hon är som en mor för mej. Hon hjälper mej med mina räkningar också, för annars blir det inte av. Men det är inte hennes jobb egentligen.

Ett annat exempel är Bosse:

Pia är en sjuksköterska jag håller kontakt med. Hon jobbar på en avgiftning i stan där jag bor. Hon ringer jag mycket till och snackar och babblar. Hon är faktiskt ganska nära mej. Hon har aldrig varit så där och huggit på mitt drogmissbruk, utan hon har fullt ut accepterat mej. Hon kan säga att det är dags att sluta nu. Nu börjar hon försöka puffa på lite grann efterhand. Jag har märkt det nu, för jag har känt henne i tre år. Hon har lovat att hon skall komma och hälsa på mej här nere. Jag har gjort ett silverarmband åt henne i terapin.

De korta citaten från Mats och Bosses berättelser beskriver vad det är för kvaliteter som informanterna har funnit i dessa professionella relationer. Det är dessutom kvaliteter som överrensstämmer ganska väl med de kriterier för en fungerande hjälprelation som skisserades inledningsvis i detta kapitel. Relationerna framstår som varma, accepterande och tillitsfulla – och de professionella ger ett aktivt och engagerat såväl emotionellt som praktiskt stöd. Dessutom framskymtar, närmast mellan raderna, något ytterligare – de representerar någon slags *kontinuitet* i tillvaron i stort. I de splittrade sociala nätverk med få kontinuerliga och nära relationer som informanterna i denna undersökning beskriver borgar de här professionella relationerna, ibland tillsammans med någon nära anhörig, för kontinuitet och sammanhang i livet även på ett mer existentiellt plan. Den personliga dimensionen i kontakten understryks av ordvalet, ”som en kompis”, ”som en mor” (jämför Topor, 2001).

Mats och Bosse beskriver en regelbunden och stundtals intensiv kontakt med sina behandlare och det förefaller som om kontakten vidmakthålls oavsett var de för tillfället befinner sig. Både Lotta och Pia kommer och hälsar på på Gudhemsgården

och framförallt Lotta deltar aktivt i behandlingsplaneringen, vilket bekräftas i intervjun med kontaktpersonerna som beskriver ett väl fungerande samarbete.

I andra fall förefaller man inte (längre) träffa sin behandlare särskilt ofta. Exper-ten är någon som dessa informanter mött i ett vårdssammanhang tidigare i livet och som varit och fortfarande är emotionellt betydelsefull. Den formella kontakten förefaller avslutad eftersom man inte längre är klient eller patient inom den organisation där den professionelle arbetar. Men dörren står fortfarande åtminstone på glänt och man kan ringa då och då, för att prata eller om man behöver ett gott råd. Det är en människa som i någon mening "finns till för dem". Tor väljer in en terapeut från en tidigare behandlingshemsvistelse i sin nätverkskarta. De har fortfarande en sporadisk kontakt och hon betyder mycket på ett känslomässigt plan för honom. Men i och med att det inte längre finns någon formell bas för kontakten, finns det gränser för vilket stöd som kan utvecklas. Exempelvis kan behandlaren inte längre företräda hans intressen och utverka hjälp från andra myndigheter för hans räkning:

Det är ju en människa som har betytt och betyder mycket. Men hon och jag tillsammans kan ju inte påverka något längre, som vi kunde när jag var på behandlingshemmet.

Någon gång förefaller de professionella uteslutande existera som inre representationer. *Jag tänker ofta på min terapeut och vad vi pratade om. Det är hon som har hjälpt mej*, berättar exempelvis Tom som för upp en före detta behandlare på sin nätverkskarta, alldeles nära kartans centrum. De här professionella kan inte längre bidra med handlingsaspekter av stöd, men naturligtvis kan deras närvaro i en inre dialog upplevas som stöd. Att även sådana "ej fysiskt närvarande" professionella hjälpare tar plats i den intervjuades subjektiva sociala nätverk måste naturligtvis även ses mot bakgrund av den torftighet som utmärker nätverket i dess helhet.

Det finns också några exempel på mer formella kontakter som beskrivs positivt av informanterna. Trots att Tor, som vi har sett, är starkt kritisk till omständigheterna runt LVM-vården har han bara positivt att säga om en av socialtjänstens handläggare i hemkommunen. Han upplever sig just bemött och han känner att det är en person som vill honom väl och verkligen försöker hjälpa honom, trots kommunens bristfälliga resurser. Det är uppenbart att de professionellas förhållningssätt och attityder är betydelsefulla även om det inte är en djupare behandlingskontakt man söker. Att bli rättvist och respektfullt bemött, ja att *bli behandlad som en människa*, kan betyda mycket för självkänslan och självrespekten. Så här låter Tors ganska cyniska kommentar:

Den enda jag har tilltro till i den här kommunen det är han som är samordnare i det här som gäller missbrukare. Han gör bedömningar på folk, på vad de skulle behöva och sånt. Han borde inte vara på ett sånt skitställe. Men han är säkerligen alldeles för kostsam för den här kommunen, så han blir säkert inte långvarig här. Men mycket duktig. Han vill ju verkligen engagera sig och gör det också. Han vet vad han pratar om. Det är väl därför jag har fastnat för ho-

nom. Vi kommer direkt på samma nivå och kan prata om vad som är bra och vad som är dåligt. Han ljuger inte för mej och jag ljuger inte för honom, tror jag i alla fall. Därför har jag fått tillit till honom i viss mån. Det är en av de få som jag litat på faktiskt.

Tor lyfter även fram något annat som de intervjuade efterlyser, nämligen vikten av kompetens, att de professionella kan sitt jobb. Det är inte bara medmänsklighet som man behöver i den utsatta livssituation man befinner sig i (jämför Bernler et al, 1993; Skårner, op. cit.).

Sammanfattningsvis skulle man väl kunna säga att professionella som man kan lita på och som man kan prata med är något av en bristvara i informanternas liv – men att de man trots allt möter är ”guld värda”. Informanterna är synnerligen samstämmiga i sina uppfattningar om hur en bra professionell skall vara. Så här lyder Marits uppfattning:

Det skulle finnas mer såna som Paul (fältarbetare) som är därnere på gatan, som vet hur det går till, som vet hur jobbigt det är ibland. Hur jobbigt, hur jävligt det är att vara narkoman. Han är en sån som man sätter sig ner och pratar med, om precis allt. Han lyssnar. Även om han pratar väldigt mycket, så lyssnar han.

Gudhemsgården

Först i början var jag negativ och motsatte mig det, eftersom jag aldrig varit på något behandlingshem. Men här ser jag att det finns möjligheter och intresse och jag är inte så ensam. (Rolf)

Dom är plitar i mina ögon. Dom är påtvingade mej. Det är inte jag som har valt dom. (Marit)

Även när det gäller den nuvarande vistelsen på Gudhemsgården finns det stora individuella skillnader i hur informanterna uppfattar vården och kontakten med personalen, vilket tydligt framgår av de korta kommentarerna ovan. Det är framförallt tvångsvården som sådan man är kritisk mot. *Jag känner mej så jävla kränkt över att gå inlåst, jag har blivit så fruktansvärt aggressiv sen jag kom hit*, säger exempelvis Bosse. Det är ingen av informanterna som är renodlat negativ eller kritisk till personalen som personer och en del tycker att de får ett gott stöd av sina kontaktpersoner. Några av de intervjuade förmedlar en medvetenhet om att deras protester mot själva tvånget på ett orättvist sätt går ut över personalen på Gudhemsgården, vilka man i allmänhet upplever som hyggliga och välmenande människor. De glimtar av hur man upplever vården på Gudhemsgården som ges i intervjuerna konfirmerar i stora drag annan aktuell forskning om LVM-vården (se exempelvis Svensson, 2001; Ekendahl, 2001; Johansson, 2000). De mer allmänna synpunkter som förs fram handlar om bristen på sysselsättning,¹² *du förstår, vi narkomaner är ju vana vid att jobba hårt*,

¹² Verkstaden som finns på Gudhemsgården, där man bland annat kan arbeta med silversmide, uppskattas dock mycket av informanterna.

de starka inslagen av kontroll, rigida regler och att sex månader är alldeles för lång tid för tvångsvård:

Man behöver inte det här i sex månader. Två hade räckt för sen är man så pass stabil att man vet vad man gör och vart det leder och såna grejer. (Åke)

Utifrån den samlade bild som materialet ger framstår Rosas berättelse som ganska typisk för informanternas grundinställning till tvångsvården:

Man blir ju fråntagen sin frihet, sin integritet som människa. Framförallt detta att inte kunna bestämma över sig själv. Man måste be om allting. Att inte få dricka kaffe när man vaknar exempelvis. Andra styr över en och så blir man inte tagen på allvar heller, allt man säger skall kontrolleras och det finns mycket nonchalans. LVM:et går ut på att de skall hålla oss vid liv i sex månader. Det spelar ingen roll vem det än är av personalen man pratar med. Det blir en tristess alltihopa. Du stiger upp till en dag som är tom och innehållslös. Dom håller en vid liv, det är väl det enda.

Några jämför tvångsvården med ett fängelsestraff, en jämförelse som oftast utfaller till kriminalvårdens fördel:

Det är ganska frustrerande att vara på ett sånt här ställe för att vad jag än vill och hur jag än gör det kan jag inte påverka här. Till och med på kåken kan man påverka men det går inte här. (Tor)

Inom dessa kontextuella ramar skall alltså relationen till kontaktmännen och övrig personal utformas. Det är, som redovisades inledningsvis, endast en fjärdedel av informanterna som för upp sina kontaktpersoner på nätverkskartan och de som gör det är positiva både till kontaktmännen som personer och till det stöd de får. De viktigaste skälen till att inte fler hamnar på kartan är antingen att man överhuvudtaget inte uppfattar kontaktmannen som "viktig" eller för att relationen kommer att upphöra när man lämnar Gudhemsgården. Krister är en av dem som inte för upp sina kontaktpersoner på kartan, trots att han tycker bra om dem:

Även om jag har det bra här så vill jag inte fördjupa det för mycket i relationen med kontaktpersonerna. För någon gång kommer jag ju ut härifrån och då handlar det ju om min framtid. Men när jag är här så är kontaktpersonerna ett stöd och vi kommer bra överens, men jag vill inte ta mig an dom för mycket.

Oavsett om kontaktpersonen väljs in på kartan eller inte ger intervjuerna emellertid en ganska god bild av hur man upplever relationen till personalen, särskilt kontaktpersonerna. Trots en relativt stor variationsrikedom framträder några teman tydligt i materialet. Ett av dem handlar om tvånget och den byråkratiska organisationen. Man är helt enkelt inte intresserad av någon relation under de rådande villkoren och man kan inte se att man kan ha någon direkt nytta av sina kontaktpersoner:

Det finns ingen jag har förtroende för här. Dom bara gör sitt jobb. I och med att jag sitter inlåst och dom har nyckeln så blir det så automatiskt. Det skapar en internkänsla. Det är den här

maktbalansen, att man kan bli cellförd för vad som helst. Dom här kontaktpersonerna, dom är ju överflödiga. Ja, dom kan ju ringa samtal, men det kan jag ju själv, så dom är meningslösa. Dom är en i ledet. Om jag vill något med chefen uppe på 4:e så skall jag ta det med min kontaktperson och så ska han ta det med chefen och så skall den chefen kanske gå till institutionschefen. Det blir tre led istället för att jag går raka vägen till institutionschefen. Jag vet inte varför det är så, men det är jävligt enerverande. (Jörgen)

Utifrån den samlade bild som intervjuerna ger framstår brist på tid och brist på struktur i verksamheten som det som många informanter upplever som det största hindret. Man skulle vilja ha en närmare kontakt, men man tycker inte att man får så många chanser att sitta ner i lugn och ro tillsammans med sin kontaktperson. Man efterlyser mer tid, men också tydligare ramar för kontakten. Ett annat problem är att man tvingas byta kontaktperson, ett problem som förmodligen var särskilt påtagligt under undersökningsperioden på grund av de stora organisatoriska förändringarna av verksamheten:

Man hinner aldrig prata med nån riktigt. Här springer så jävla mycket personal och det är bytte hela tiden. Man har så kallade kontaktmän, men nu har det varit sån otur att en har haft ledigt och den andre får ta allt själv och hon kan ju omöjligt hinna med oss allihop och allt vi vill. Hon försöker nog så gott hon kan. Det kan ju vara så att man bara vill sitta och prata lite, men det finns det ju inte tid till. Det tycker jag är kämpigt. Vi har liksom aldrig kommit till något förtroende för varandra. Det är mest tiden och deras arbetsbelastning det beror på. För jag, jag är ju alltid här. (Tor)

Leif gör en analys av den inre organisationen på institutionen och han kommer också med ett förslag till lösning. Han har noterat att personalen bokar in sådana arbetsuppgifter som inte är direkt relaterade till klientarbetet i sina almanackor och han föreslår att även samtalen med klienterna hanteras på samma sätt:

Här finns inga samtalstider. Här finns ingen veckoplanering. Vill jag prata får jag jaga upp dom och plötsligt kan man bli avbruten mitt i alltihopa, för då skall de göra något annat och då blir man inte färdig med det man ska. Ingen struktur alls. Det irriterar mej faktiskt. Det blir inte det här allvaret i det. Det blir luftigt och ligger och svajar bara. Man vet varken ut eller in och man springer runt med samma sak, även om man har pratat om det. Jag har till och med pratat med personalen om det. Dom har ju en kalender när de ska på handledning och andra möten. För att hinna med, dom har ju mer än en klient allihop, och för att det inte ska bli för jobbigt för dom eller för klienterna så skulle de ju kunna ha inbokade möten med oss också.

Men han är ändå inte negativ till sina kontaktpersoner:

Kontaktpersonerna här gillar jag faktiskt ganska bra, men jag har hållit tillbaka för att det inte ska bli för mycket. Men vi kan kommunicera.

Några av klienterna kommenterar kontaktpersonernas låga formella utbildning och menar att den kompetens som krävs för att ge en riktigt god professionell hjälp saknas:

Det är väl om man skall åka ut och titta på ett familjehem eller nåt, så planerar man med den personen. Så mycket mer gör man inte, man pratar inte direkt. Det är mer om man vill att det ska hända nåt som man tar kontakt med honom. Jag tycker att det går rätt bra faktiskt. Han kan inte göra så mycket mer än vad han har gjort, inom de här ramarna. Det är ju många människor här som inte har nån utbildning alls. De kanske inte riktigt vet hur man fungerar när det händer olika grejer. De vet inte riktigt hur man ska tas. (Oskar)

Kritiken riktas alltså mer mot kontaktmannaskapets utformning än mot kontaktmännen som personer. Själva tvångssituationen innebär en känsla av kränkning som i sig utgör ett hinder för en förtroendefull kontakt. En tolkning är att de kritiska synpunkter man har åtminstone delvis är exempel på motståndsstrategier som man utvecklar för att protestera mot och värja sig mot de ojämlika maktförhållandena som präglar livet på institutionen. Liknande iakttagelser av institutionslivet görs bland annat av Svensson (2001 op. cit.) och Månsson et al, (op. cit.).

En viss ambivalens kan också spåras i flera berättelser; å ena sidan drar man sig undan och håller kontaktpersonerna på distans, å den andra är man kritisk till och besviken över att de inte tar mer initiativ till kontakt. Det bör också återigen påpekas att informanterna hade hunnit tillbringa olika lång tid på institutionen vid intervjutillfället och tiden i sig är naturligtvis en väsentlig faktor vid relationsskapandet.

Bilden är emellertid inte entydig. Det finns några exempel i materialet som visar att det inte är omöjligt att utforma en bärande hjälprelation även inom ramen för ett formellt tvång och andra försvårande omständigheter. En av de få riktigt positiva informanterna låter så här:

Överhuvudtaget allt som händer är mina kontaktpersoner med i, i all planering och allting. Vi gör utflykter och besök på olika behandlingshem. Vi pratar liksom om allt och dom hjälper mej med kontakter och allt annat. Jag är mycket nöjd med dom. (Dragan)

I intervjuerna med kontaktpersonerna framkommer ungefär samma teman som i primärintervjuerna. Ett allmänt intryck är att de har ett genuint intresse för sina klienter och att de är ambitiösa och måna om att göra ett gott arbete. Personalen beskriver innehållet i kontaktmannaskapet på ett likartat sätt: dels social planering, dels stödjande och motiverande arbete. Eller som en av kontaktpersonerna formulerar det: *Det är väl kontakten med det sociala och familjen och att prata av sej ibland då och då*. Däremot betonar kontaktpersonerna dessa aspekter av arbetet i olika hög grad. Några betonar vikten av relationsskapande och av att förmedla hopp och stärka klienternas självkänsla, medan andra förefaller inta en mer distanserad hållning och betonar de mer praktiska inslagen i arbetet (jämför Svensson, 2001 op. cit.).

Detta visade sig även i *hur* man pratade om sina klienter under intervjun. Vissa av kontaktpersonerna förmedlade en allmänare bild av sina erfarenheter av missbrukare och av förhållningssätt och bemötande. Även frågor som berörde kontakten med just den informant som var i fokus för intervjun besvarades på ett generellt plan "så här brukar jag göra med mina klienter" och de betonade vikten av att behandla

alla lika. Andra relaterade självklart till det unika och specifika i kontakten med den informant som var anledningen till intervjun och de framhöll också under samtalets gång betydelsen av ett mer individualiserat bemötande.

Även kontaktpersonerna är väl medvetna om att själva tvångssituationen innebär åtminstone ett initialt hinder för en förtroendefull kontakt. Andra hinder som nämns av flera kontaktpersoner är att de har för lite tid för det enskilda klientarbetet och den stora omsättningen på klienter. Flera av kontaktpersonerna framhöll det otillfredsställande i att inte kunna följa upp klienterna efter vistelsen på Gudhemsgården i den utsträckning som man skulle vilja. Det framskymtar ibland en osäkerhet hos både kontaktpersonerna och klienterna om ”vilken kontakt som är möjlig” under de rådande omständigheterna och i vissa fall förefaller det som att även personalen värjer sig för en nära kontakt eller att man är onödigt försiktig eftersom man ”vet” att man kommer att bli avvisad av klienterna. Samtidigt som klienterna klagar över att personalen har för lite tid. Man vet kanske helt enkelt inte var man har varandra och båda parter förefaller ha svårt att klargöra och definiera vilken närhet eller distans som är önskvärd i relationen. Både klienternas och kontaktpersonernas berättelser pekar här på det generella problemet med att förena stöd och kontroll som naturligtvis ställs på sin spets inom LVM-vården. Det finns vare sig några enkla eller generella lösningar på hur man skall hantera detta dilemma, men en synpunkt är att den ambivalens och osäkerhet runt kontakten som antyds i både klienternas och kontaktpersonernas berättelser borde kunna göras till föremål för gemensam reflexion som ett led i det motiverande och relationsskapande arbetet.

Flera av klienterna berättar i intervjuerna om smärtsamma och dramatiska händelser som ägt rum en kort tid före tvångsomhändertagandet. Man har förlorat en närstående, råkat ut för allvarlig misshandel eller olyckshändelse eller under dramatiska former blivit av med sin lägenhet, för att ta några exempel. Ett par av informanterna uttrycker explicit att det är omständigheter som de menar ligger bakom det intensifierade missbruk som ledde fram till den nuvarande LVM-vården. Intressant nog lyfter varken informanterna eller kontaktpersonerna fram sådana händelser när teman om stöd och hjälp under vistelsen på Gudhemsgården diskuteras under intervjuerna. Det förefaller inte som om informanterna förväntar sig hjälp i form av krisbearbetning från institutionens sida och det verkar inte heller som man erbjuder någon – åtminstone berättar man inte om sådan hjälp. Den fråga som infinner sig är vilken beredskap det finns för krisstöd på institutionen. Många av klienterna har förmodligen ett stort behov av att avbörda sig och bearbeta det de gått igenom – liksom att bearbeta den kris som LVM-omhändertagandet i sig troligen innebär för många.

Gudhemsgården och sen då?

Problemet är hur det ska fungera när jag ska härifrån och vad det är för folk för tillfället på det stället där jag hamnar. (Kjell)

En stor källa till oro och frustration hos informanterna är vad som skall hända efter utskrivningen. Det har redan konstaterats att många klienter levde under synnerligen otrygga sociala förhållanden före tvångsvården och att relationerna till närstående många gånger var ansträngda eller till och med på upphällningen. Tiden på Gudhemsgården kan idealt erbjuda en plattform för informanterna att ordna upp sin sociala situation och finna möjliga vägar ut ur missbruket. I en del fall verkade också den sociala planeringen att flyta på ett smidigt sätt. Både kontaktpersoner och klienter beskriver relativt samstämmigt ett fungerande samarbete med socialtjänsten i hemkommunen. Detta gäller framförallt några av de lite yngre klienterna.

Som redan tidigare har konstaterats är emellertid inte alla nöjda med kontakten med socialtjänsten och i synnerhet inte hur den fungerar under vistelsen på Gudhemsgården. I intervjuerna förmedlas en upplevelse av maktlöshet och desperation som kan ta sig uttryck både i form av ilska och uppgivenhet (ibland både och). Den "innestängda" situation man befinner sig i reducerar det egna handlingsutrymmet och de egna valmöjligheterna ytterligare. Att inte socialsekreteraren hör av sig och dessutom är svår att få tag på, att socialsekreteraren sviker givna löften och överenskommer, att de egna förslagen på lösningar nonchaleras är, tillsammans med den grundläggande oron över att inte ha kontroll över sin livssituation, återkommande teman i intervjuerna. Det finns heller inte särskilt mycket som de själva kan göra för att påverka sin situation. Kontaktpersonerna blir den länk till omvärlden som man måste förlita sig på och i den tillspetsade situation som det handlar om reses, åtminstone implicit, ett par viktiga frågor i informanternas berättelser: Vems sida står Gudhemsgården på? och Vem är det som bestämmer? I de enskilda intervjuerna kan man alltid se olika nyanser, men för många är svaret givet:

Jag kommer snart ut härifrån och då har jag förmodligen varken bostad eller någonting. Hjälpen är plus minus noll. Alltid är det socialen som kommer först. Sen kommer personalen här och så kanske någonting annat emellan, men sist kommer i alla fall den som har problemet och det tycker jag är skrämmande. Här gör man som socialen vill, för att det är dom som betalar det här. (Krister)

Dom lyssnar bara på vad sociala säger. Dom borde lyssna mer på mej, men de är mer bromsar som är styrda av något. Remittenten är ju den som betalar och det är ju dom som jag har emot mej. Men här går dom ju deras vägar. (Benny)

Krister och Benny upplever alldeles uppenbart att Gudhemsgården "står på socialtjänstens sida", en konsekvens av att det är de som betalar för vården. Det finns en viss kritik mot kontaktpersonernas agerande, men framförallt framstår deras analys mer som ett uppgivet och krasst konstaterande av att "det är så samhället fungerar". Andra upplever i högre grad att kontaktpersonerna faktiskt lyssnar och försöker företräda deras intressen och utverka olika former av hjälp från socialtjänsten. *De gör nog så gott de kan* är en vanlig kommentar.

I de flesta fall har kontaktpersonerna en betydligt ljusare bild än informanterna

av socialtjänstens engagemang och vilja att erbjuda en bra fortsatt hjälp och de beskriver oftast samarbetet som ganska välfungerande. Det går att urskilja två olika positioner när det gäller hur man förhåller sig till klienternas kritik och frustration – oavsett vad man själv tycker om socialsekreterarnas agerande. Det finns de som uttrycker inlevelse i och förståelse för klientens utsatta position och de tolkar klienternas agerande framförallt utifrån den situationella kontexten. *Man kan ju tänka sig själv hur det skulle vara att vara inlåst i ett sånt här läge*, säger exempelvis en kontaktperson. Andra förefaller mer eller mindre avfärda klienternas kritik och beskriver istället klienterna som besvärliga och framhåller deras omognad och bristande tålamod som det huvudsakliga problemet.

Diskrepansen mellan kontaktpersonernas och klienternas berättelser är intressant i sig oavsett de faktiska omständigheterna. En ömsesidig irritation eller oförståelse riskerar att påverka det emotionella grundklimatet i relationen – och därmed motivationsarbetet – negativt. Att lyssna på och bekräfta klienten i hans upplevelser av situationen låter sig ju göras utan att man behöver ha samma uppfattning i sakfrågan och materialet visar att kontaktpersonerna lyckas förmedla detta i olika utsträckning till sina klienter.

Även kontaktpersonerna har emellertid en hel del kritiska synpunkter på samarbetet med socialtjänsten, framförallt för deras otillgänglighet och för att planeringen drar ut på tiden. Några av kontaktpersonerna berättar att de har försökt utverka den hjälp som klienterna önskar men att man inte funnit gehör för detta. Så här berättar en kontaktperson:

Kontakten med socialsekreteraren är väldigt sporadisk. Han är väldigt svår att få tag på och han är inte så aktiv att ringa tillbaka. Det tycker jag är den stora stötestenen i alltihopa. Jag tror inte att de är riktigt förberedda alla gånger på att de här sex månaderna går så fort. Vi släpper ut en idag som har varit här sex månader. Han har ingen bostad, ingenting. Då kommer han väl hit igen om ett par månader om han överlever.

Leif som tidigare i detta kapitel uttryckte en misstanke om att socialtjänsten inte uppskattar klienter som mer offensivt kräver sin rätt, får stöd i denna av sin kontaktperson:

Kommer man i onåd där (socialbyrån) så händer det ju inget. Skäller man för mycket och säger vad man tycker då ... jag tycker att dom sätter käppar i hjulet faktiskt.

Det ligger inte inom ramen för projektets syfte att mer ingående analysera detta fenomen, men det finns en generell aspekt som ändå bör nämnas. Som professionell hjälpare har man alltid ett "dubbelt kontrakt" (Bernler & Johnsson, op. cit.) med samhället men också med sin klient och det gäller att hantera de spänningsförhållanden som kan uppstå på ett bra sätt. Detta gäller i hög grad tvångsvården vars insatser på lång sikt är inflätade i vilken beredskap det finns hos samhället i stort att

skapa så goda chanser som möjligt för tunga missbrukare att förändra sin livssituation. En reflexion är att det dubbla kontraktet skulle behöva artikuleras och definieras tydligare, genom att såväl klientens som kontaktpersonens föreställningar och förväntningar lyftes fram och diskuterades. Ett citat ur Leifs berättelse får avsluta detta avsnitt:

Det finns inget arbete ut mot samhället. Man är ju redan åsidosatt när man är ute i samhället på grund av droger och allt det där. Då är det viktigt att när man kommer in att man både får tid att vila, men att det sedan är arbete ut mot samhället. Annars kan man bli folkskygg och det är inte bra.

Sammanfattande kommentar

I intervjuerna kommer mycket olikartade erfarenheter och uppfattningar om kontakten med professionella hjälpare till uttryck. Mot bakgrund av det stora antalet "experter" (på och utanför nätverkskartorna) som på ett eller annat sätt är involverade i informanternas liv är ett påfallande inslag i den bild som växer fram vid granskningen av materialet att de intervjuade ytterst sällan upplever att de får ett tillräckligt omfattande eller adekvat stöd i förhållande till den situation de befinner sig i. I flertalet nätverk saknas dessutom någon central gestalt som över tid fungerar som en samordnande nexusperson i det professionella nätverket, vilket många förmodligen skulle behöva i den utsatta situation man befinner sig i.

En aspekt av det otillräckliga eller uteblivna stödet handlar om brister i bemötandet från de professionella. En annan kan hänföras till den ytterst marginaliserade position vid sidan av det ordinarie samhället som det stora flertalet av informanterna befinner sig i. Ekonomisk hjälp, arbete eller åtminstone en vettig sysselsättning, ett tryggt och ordnat boende eller psykoterapeutisk hjälp förefaller ytterst svåråtkomlig eller ligger kanske till och med utanför det möjligas gräns – åtminstone för tunga missbrukare, menar man. Det man önskar och behöver faller helt enkelt utanför de olika myndigheternas regler, ramar och resurser – eller så blir man bortprioriterad eller utdefinierad som omotiverad eller "icke behandlingsbar". En upplevelse av att vara utestängd från samhället och att vara utesluten från det liv som är den självklara vardagen för många andra människor genomsyrar många berättelser. Informanterna i denna studie tillhör sannolikt förlorarna såväl i den nedrustning av missbrukarvården (där gruppen äldre tunga narkotikamissbrukare inte prioriteras i samma utsträckning som tidigare) som i den tilltagande marginalisering av socialt svaga grupper som ägt rum i samhället i stort under senare år (Lander et al, 2002; Blomqvist, 2002; Oscarsson, 2001).

Majoriteten av de professionella hjälparna uppfattas inte som viktiga personer av informanterna. De utgör exempel på vad som skulle kunna benämnas en *reifierad* relation (Skårner, op. cit.), det vill säga klienten föreskrivs en kontakt som han eller hon gör till en icke-relation. Man försöker skydda sig mot en påverkan som man av olika skäl inte upplever är av godo och man håller det som man inte betraktar

som en del av relationen borta. Vissa vill inte ha någon personlig relation till professionella överhuvudtaget. Andra vill inte ha det med en viss person som man uppfattar nonchalant eller ointressant. Det kan också vara så att man avvisar det innehåll som föreslås i relationen. En tolkning är att det är ett sätt att visa sitt behov av integritet, ett försvar mot det integritetskränkande i de professionellas roll. Man visar detta genom fysiskt undandragande eller formell anpassning och underordning inför de professionellas maktbefogenheter (jämför Goffman, 1983). Informanternas förhållningssätt kan förstås som en begriplig försvarsmekanism mot att bli invaderad av något främmande, men även som en rädsla eller skyddsmekanism – ett *schematryck* (Bernler et al, op. cit.) som är grundat i tidigare negativa erfarenheter av kontakten med samhällsvården. Stöd och engagemang måste kommuniceras för att vara värt något för klienten och här handlar det om att överbygga en kompakt misstro. Ytterligare en aspekt är den splittrade och diskontinuerliga kontakten med professionella – det är många professionella inblandade och omsättningen bland dem är stor – vilket gör att det kan framstå som meningslöst att upprätta en mer personligt färgad relation.

Men materialet visar också att det finns relationer till professionella som fungerar väl. Det går inte att ta miste på den påtagliga och äkta glädje som informanterna förmedlar över att bli personligt och förstående bemött och det är uppenbart att de professionella hjälparna kan fylla en viktig och positiv funktion i de intervjuades liv. Grundläggande kvaliteter i dessa relationer är tillit och tilltro; att bli sedd och accepterad som den man är och att mötas av förståelse och kunskap om missbrukarlivets villkor. Att den professionelle ”börjar där klienten är” för att använda ett både i litteratur och praxis ofta använt uttryck. En annan viktig dimension är förmedlandet av hopp; att den professionelle förmedlar att förändring är möjlig och ger praktisk handfast hjälp för att skapa eller vidga handlingsutrymmet för förändring. För att en sådan relation skall kunna utvecklas måste den professionelle ha viljan och förmågan att ”se människan, inte bara missbrukaren”, det är de intervjuade helt överens om.

Förutom de emotionella kvaliteterna i relationerna till de professionella hjälparna framträder även en annan viktig aspekt, nämligen vilken formell maktposition den professionelle intar, dels i allmänhet, dels i den aktuella situationen, och hur de använder denna.¹³ En socialsekreterare har exempelvis ”mer att säga till om” än en fältarbetare från en frivilligorganisation och en före detta behandlare har inte samma formella bas som en nuvarande för att företräda sin klient, oavsett relationens emotionella kvaliteter. Det optimala ur klientens perspektiv är naturligtvis en hjälprelation med ett positivt känslomässigt grundklimat, vilket borgar för ett mångfa-

¹³ Jämför Sahlin och Löfstrand (op. cit.) som använder begreppsparet ”medspelare och motståndare” för att beskriva bostadslösa kontakt med olika myndighetspersoner.

setterat stöd där den professionelle har och använder sin formella position för klientens intressen. En person som så att säga både finns vid klientens sida och aktivt företräder hans eller hennes intressen om och när det behövs. En nära relation med en behandlare med en svag formell position kan erbjuda emotionellt stöd, men kan kanske inte lika kraftfullt "gripa in" och påverka klientens yttre situation. I en negativt laddad relation till en professionell hjälpare med stor formell makt kan den professionelle lätt upplevas som en förföljare. En negativt laddad professionell relation som saknar formell "maktbas" kan man däremot förmodligen utan problem utesluta ur sitt nätverk.

När det gäller kontakten med professionella hjälpare skiljer sig resultaten av denna undersökning påtagligt från öppenvårdsstudien (Skårner, op. cit.). Informanterna i den studien hade i de flesta fall åtminstone någon professionell hjälpare som intog en emotionellt och praktiskt betydelsefull roll i deras liv och deras nätverk, en konsekvens bland annat av att undersökningspopulationen huvudsakligen rekryterades bland den öppna specialiserade narkomanvårdens klienter. I båda undersökningarna synliggörs ett brett spektrum av både positivt och negativt laddade professionella relationer, samt både av bra och dåligt bemötande från de professionellas sida. Balansen mellan vad informanterna upplever som engagemang och positivt stöd respektive likgiltighet, uppgivenhet och repression är emellertid betydande. I denna undersökning är känslan av utanförskap och exkludering även i förhållande till vård- och behandlingssammanhang synnerligen närvarande i informanternas berättelser.

En allmän slutsats som kan dras av både de positiva och negativa bilder av professionella kontakter som redovisats i detta kapitel är att informanterna vet vad de vill ha och deras krav på en "bra behandlare" är synnerligen samstämmiga när det gäller vilka grundläggande professionella och medmänskliga kvaliteter man söker i relationen. De åskådliggör även på ett allmänt plan centrala förutsättningar för en välfungerande och icke-stigmatiserande missbrukarvård (se exempelvis Bergmark & Oscarsson, op. cit.; Jenner, op. cit.; Melin & Näsholm, op. cit.; Kristiansen, op. cit., Blomqvist, 2002).

7 "Det är dom här jag har och inte har" – nätverkets funktion

Det skulle finnas någon som helt ut, till hundra procent, accepterar mej som missbrukare och när jag behöver det behandlar mej som en vanlig människa. För jag är som en vanlig människa. Pia (behandlare) gör det, men man behöver ju en mer privat kontakt också, en som man kunde gå hem till och så. (Mats)

I detta kapitel sätts återigen det sociala nätverket i dess helhet i centrum för analysen. Efter en inledande diskussion med utgångspunkt i individens ackumulerade relationella erfarenheter och identitetsupplevelse görs en sammanfattande analys av nätverkens funktionella egenskaper: tillhörighet och gemenskap, stöd och utvecklandet av nya sociala relationer.

Frånvaro och närvaro av sociala band

Jag lever redan utan dom som det är svårt att leva utan. Jag är ensam, ännu mera ensam. (Rosa)

Det reducerade och instabila sociala nätverk som synliggörs i denna studie kan sammantaget beskrivas som de relationella konsekvenserna av en utsatt och osäker livssituation. Det sociala vakuum som uppstår när relationer successivt förloras eller försvagas fylls nästan uteslutande med missbrukarvärldens sporadiska, utbytbara, men också tillgängliga, gemenskap. En gemenskap som emellertid också den tenderar att glesas ut över tid, när betydelsefulla personer dör eller lämnar missbruket. Det subjektiva sociala nätverk som gestaltas på kartor och i berättelser är sällan valt ur en större krets av "möjliga" personer, vilket än mer accentuerar sårbarheten i informanternas sociala liv.

Även frånvaro av sociala band kan ta stor plats i livet. Tomrum, "the presence of absence" är ytterst påtagliga, såväl i nätverkskartans olika sektorer som i den verklighet som beskrivs i intervjuerna. En dimension är de betydelsefulla närstående som förlorats, men som lever kvar i informanternas föreställningsvärldar och inre dialoger. De upplevs ofta som oersättliga. Att de väljs in i det subjektiva nätverket kan ses som uttryck för saknad, ensamhet och en önskan om kontakt (när det är möjligt). Nätverkskartorna ger i vissa fall ett intryck av att spegla det förflutna mer än det närvarande, men förekomsten av borttynade eller brutna sociala band kan också ses som ett sätt att försöka bevara sociala identiteter förknippade med ett tidigare (och bättre) liv – och därigenom kan de erbjuda en länk till framtiden. Tor för upp tre personer från en tidigare arbetsplats på sin nätverkskarta:

Dom här förmännen, dom har betytt mycket. Jag har ingen kontakt med dem, men det går att falla tillbaka på rent tankemässigt. Tankarna påverkar på ett positivt sätt. Dom är förknippade med rosor och hjärta och bra tid och det här (pekar på familjesektorn på kartan).

Informanternas berättelser vittnar också om saknaden efter personer som aldrig funnits närvarande i deras liv, men som kunde eller borde ha funnits. Här är det själva tomrummet som är plågsamt snarare än förlusten av en reell person. I tomrummen frodas schablonartade och ofta idealiserade bilder eller *relationsscheman* (Bernler et al, op. cit.) uppkomna ur såväl primära erfarenheter som rådande kulturella föreställningar om hur signifikanta sociala band ser ut eller bör se ut. Dessa föreställningar står inte sällan i skarp kontrast med den egna verkligheten.

En reflexion är att informanternas nätverk i flera fall för tankarna till betydligt äldre människors sociala liv. Arbetslivet är frånvarande och kretsen av närstående som partner och vänner har börjat dö undan även i den egna generationen. En tilltagande skröplighet krymper de sociala sammanhangen än mer och man blir alltmer beroende av andra människors stöd. Det förflutna är kanske mer närvarande än framtiden, men goda minnen kan erbjuda sällskap och kanske också tröst.

Människan är socialt orienterad och skapandet och upprätthållandet av sociala band utgör en central mänsklig drivkraft (Scheff, 1990; 1997). Helt ensam klarar sig ingen, vi alla behöver andra människor för att leva och för att kunna växa och utvecklas. Frånvaro av sociala band är på ett grundläggande plan destruktiv. Helheten och den relativa betydelsen av de befintliga sammanhangen måste ses i ljuset av såväl de existerande som de icke-existerande sociala banden.

Ensamhet är också ett återkommande tema i många berättelser, för några förefaller ensamheten varit en följeslagare genom livet. Ensamhet kan dels beskrivas i termer av isolering, det vill säga faktiskt fåtal andra människor i relation till individen, dels i termer av en upplevelse av att vara isolerad, även om andra människor förekommer runt individen (Topor, 2001). Båda dessa dimensioner av ensamhet återspeglas i materialet.

Mats, som vi mötte inledningsvis i detta kapitel lever ensam och har inga barn. Det finns inte särskilt många viktiga och reellt närvarande personer i hans liv utom modern och en behandlare. På hans nätverkskarta finns flera ej fysiskt närvarande personer.¹⁴ Hans hund placeras i familjesektorn, nära kartans centrum – men inte heller hunden har han någon kontakt med:

Hunden, hon är min fru och min dotter. Det är en kompis som har henne nu. Hon har varit där i två år så jag får kanske låta henne vara där. Det är jobbigt. Jag vill inte bryta upp henne, jag skulle gärna vilja ha tillbaka henne, men det är fel mot hunden. Jag vill inte att hon ska träffa mej. Det skulle bli jobbigt för henne. Jag ser henne ibland på avstånd, för jag går dit och tittar på henne, men ger mej inte till känna.

¹⁴ Mats sociala nätverk presenteras på sidan 33.

Leif har tvärtom relativt många människor omkring sig. Hans nätverk tillhör de familje- och släktcentrerade, men det innehåller även några vänner och före detta arbetskamrater. Han beskriver emellertid en diffus och ständigt närvarande känsla av ensamhet som följt honom sedan barndomen:

Ensamheten har alltid varit mitt största problem. Det började redan när jag var fyra år. Det var då min syster kom och då hade inte mina föräldrar tid med mej. Jag drog mej hemifrån redan då. Jag tyckte liksom att dom skar ner mej. Jag gick min egen väg och när jag kom till skolan var jag liten och fet och då blev jag ju mobbad och kunde inte ta för mig. Det låste jag inom mej. Sen när jag växte upp under alla de här åren så blev mina föräldrar nästan vid sidan om. Sen fortsatte det tills jag blev 16 år och då började jag att dricka. Det blev häftigt. Jag hade aldrig haft tjejer men nu var jag ute och dansade och så. Det funkade då, men sen blev det ju en livsstil och sedan har jag slagit andra. Det är andra som har fått lida för det i mitt umgänge som inte alls har med detta att göra. Men det är ensamheten som alltid varit mitt största problem. Det var därför som jag sa innan att drogerna har varit min sambo.

Ett genomgående drag i många berättelser är upplevelsen av att i grunden vara annorlunda än andra människor. Yalom (1975) menar att sådana föreställningar är vanliga hos människor, men de förstärks av social isolering och relationsproblem. Avsaknaden av öppen kommunikation gör att man kan leva vidare i sin tro och upprätthålla en negativ självbild. Upplevelsen av likhet eller olikhet utgör en fundamental hörnsten i identitetsupplevelsen (Börjesson, 1974). Denna upplevelse ligger under olika ställningstaganden och reaktionsmönster i sociala relationer. Tendensen att antingen identifiera sig med andra människor eller att tvärtom uppleva sig som annorlunda är intimt förknippad med öppenhet och slutenhet i förhållande till andra människor. Ett mellanmänniskligt möte som innebär en positiv identifikation med andra, en igenkänning av sig själv i den andre är en positiv upplevelse och en möjlighet till befrielse från skam. Vi har tidigare sett hur upplevelsen av likhet är en grundläggande förutsättning för exempelvis vänskapsrelationer. I detta sammanhang bör också nämnas den benägenhet att idealisera det vanliga livet som kan spåras i intervjuerna – vilket gör det mer ouppnåeligt för dem själva. Känslan av att vara annorlunda och rädslan att inte bli accepterad kan utlösa en drivkraft mot isolering. Om man inviterar nya människor i sitt liv blottläggs ensamheten, vilket paradoxalt nog kan leda till att man inte vågar försöka upphäva den ensamhet man skäms för (Skårner, 2001). Social isolering och upplevelsen av och erfarenheten av att vara olik och annorlunda än andra människor förstärker således ömsesidigt varandra.

Den samhälleliga stigmatiseringen av narkotikamissbrukare skapar och förstärker sociala barriärer mellan missbrukare och ”vanliga” människor. Det sociala samspelet skapar eller accentuerar också känslan inom individen av att vara annorlunda än andra. Detta ligger i själva stigmatiseringsprocessens natur, stigmatisering har inte med objektiva egenskaper att göra utan med hur människor betraktar varandra (Goffman, 1973). Det samhälleliga utanförskapet och den stigmatiserade identiteten är tunga att bära och skapar klyftor som är svåra att överbrygga såväl socialt som

känslomässigt. "The stigma of addiction will cease a filter and shape the perceptions and responses of others" (Biernacki, 1986 s. 169). Som en röd tråd i informanternas berättelser går upplevelsen av avståndstagande samt av fördömsfullt och fördömande bemötande från människor som kommer i deras väg:

Bara man har fått en stämpel på sig som missbrukare så betar sig folk på ett visst sätt. Man blir en andra klassens medborgare. Till och med invandrare i Sverige, dom börjar trampa på mej. Det var på ett hotell jag bodde i tio dagar, en som var där, jag märkte det på hennes attityder och så att det var riktigt ett förakt i henne, och det kom från en som själv blivit föraktad. Jag, jag är föraktad av tredje klassen. (Benny)

Känslor av skuld och skam är återkommande teman i informanternas berättelser. Skam såväl signalerar som genererar instabila band (Scheff, 1990, 1997) och påverkar självkänslan negativt. En stigmatiserad identitet är förknippad med skam och med en nedvärdering av det egna jaget (Goffman, 1973 op. cit.). Den skam som kan hänföras till alienerade sociala band samverkar här med den skam som hänför sig till stigmatiseringsprocesser – vilket gör det till en dubbel skam.

En följd av den "moraliska karriären",¹⁵ där stigmat som narkotikamissbrukare så småningom införlivas inom individen, är en identitetsambivalens som har sin grund i en fundamental självupplevelse där individen på ett sätt uppfattar sig själv som vilken människa som helst, men på ett annat sätt ser både hon själv och omgivningen henne som annorlunda. I informanternas berättelser blandas upplevelser av social degradering och en alltmer negativ självbild med en kamp för att upprätthålla bilden av sig själv som "en vanlig människa". Man försöker värja sig mot en allt påtagligare stigmatisering genom att "hålla fast" sociala identiteter som representerar normalitet och "ett vanligt liv" – identiteter som successivt tynar bort när de inte längre bekräftas i socialt samspel inom de sociala världar de är förknippade med. Tor berättar:

Det jag kan glädjas åt är att jag har haft ett vanligt socialt liv en gång i tiden. Kanske skulle jag kunna vända det här till något vettigt om jag fick chansen. Kraften finns nånstans. Men den är svår att plocka fram, speciellt när man bara umgås med missbrukare som jag gör. Det är så många som haft ett totalt utslaget liv. Med dom kan jag ju inte sitta och diskutera jobb till exempel, för dom har ju aldrig jobbat. Jag menar inte att fördumma dom, men den sidan försvinner ju hos mej också då. Men jag kan ta fram den sidan när jag pratar med helt vanliga människor. Vanliga inom citationstecken då. Jag tycker att detta är en styrka, men sen faller jag på detta med alla dessa terapeuter. Dom menar att det är en sak som jag gör för att försköna mitt missbruk. Jag tycker att det är fel, för det är ju det enda lilla jag har som varit vettigt. Varför ska jag inte kunna prata om det?

¹⁵ Goffmans (1973, 1983) analyser visar hur stigmatiserade människor genomgår en likartad moralisk karriär, där de lär sig och tillägnar sig de "normalas" inställning och identitetsföreställningar och en allmän bild av hur det är att ha ett visst stigma – för att sedan lära sig att de har ett visst stigma och vilka konsekvenser det medför.

Utifrån en "diagnostisk" utgångspunkt kan naturligtvis Tors förhållningssätt till sitt förflutna sociala liv ses som ett försök att framställa sig som bättre än han är, och det kan bedömas i termer av förnekande eller en orealistiskt positiv självbild. Hans berättelse kan emellertid också ses som ett förtvivlat försök att upprätthålla sitt människovärde och bevara en alternativ social identitet till missbrukaridentiteten. I hans erfarenheter finns vad Biernacki kallar "identitetsmaterial"¹⁶ som skulle kunna tjäna som sociala byggstenar för skapandet av en framtida drogfri identitet. Tor berättar att han gärna söker sig till personalen på Gudhemsgården för att få tillfälle till samtal om sina tidigare erfarenheter och att han upplever detta utbyte som meningsfullt. Denna "kamp om identiteten" kan således tjäna som utgångspunkt i ett motiverande och behandlande arbete.

Allt detta sammantaget, ackumulerade relationella erfarenheter och upplevelser av ensamhet, utanförskap och stigmatisering och känslor av skuld och skam, interagerar med det sociala nätverkets funktionella egenskaper.

Sociala världar – att höra till och vara utanför

Det är skönt att ha respekt med sig, det har jag alltid tyckt är bra. Dom här andra tunga, vi kan umgås normalt för dom är lika belastade som jag. Men Svensson ... dom backar och blir rädda. Jag tror inte att jag kan leva nåt Svenssonliv längre. (Yngve)

Den kanske mest grundläggande funktion som det sociala nätverket förväntas fylla i människors liv är att tillgodose vårt behov av tillhörighet och gemenskap (Vaux, 1988; Seikkula, 1996). Här kan urskiljas en konkret dimension som handlar om deltagande i nätverkets sociala gemenskap och en emotionell som handlar om upplevelsen av hemhörighet och utvecklandet och vidmakthållandet av social identitet (Marsella & Snyder, 1981; Hansson & Östergren, 1987).

Ett socialt nätverk är som tidigare konstaterats ett utsnitt av en betydligt mer omfattande verklighet. Det subjektiva sociala nätverket konstitueras av ett urval av personer ur de sociala världar centralpersonen deltar i och vars medlemmar hon eller han identifierar sig med. I interaktionen mellan individen och nätverket exponeras olika aspekter av individens identitet och personlighet och de olika värderingsmässiga referensramar och perspektiv som är knutna till respektive värld (Shibutani, 1955; 1986). De multipla sociala identiteter som vi utvecklar när vi samtidigt upprätthåller kontakt med flera olika världar måste aktivt hanteras och artikuleras, vilket kräver flexibilitet och anpassningsbarhet i det sociala livet. Av särskilt intresse vid studier av missbrukares sociala liv är naturligtvis hur gemenskapen till missbrukarvärlden förhåller sig till den som finns eller inte finns i andra mer konventionella världar (Biernacki, op. cit.; Svensson, 1996; Lindberg, 1998; Kristiansen, 1999; Skärner, op. cit.).

¹⁶ "Those features of social settings and relationships (e.g. vocabularies, social roles) that people can use to fashion new identities, reestablish old ones, or extend existing ones" (op. cit. s 144).

Vilken gemenskap olika sociala världar erbjuder är en funktion av nätverkets egenskaper och regleras av förekomsten av sociala band och styrkan i dessa. Social tillhörighet – och utanförskap – kan relateras till ett "tvåvärldsproblem", där individen utvecklar olika sätt att förhålla sig till de motsatta sociala världar – som representeras i hennes nätverk (Skårner, op. cit.). "Missbrukarvärlden" och "Det vanliga livet" är världar som tveklöst står i skarp motsatsställning till varandra, socialt och värderingsmässigt. Samtidigt är naturligtvis inte missbrukarvärlden helt isolerad från samhället i övrigt och missbrukare har i mångt och mycket samma grundläggande värderingar som andra människor om vad som är ett gott liv (Kalderstam, 1979; Goldberg, 1993; Svensson, op. cit.). Människor som använder droger lever på en gång i och utanför samhället och är på en gång "missbrukare" och "samhällsmedborgare". På nätverksnivå blir denna överlappning mellan olika sociala världar tydlig genom närvaron av betydelsefulla personer som representerar något utöver samvaron runt drogen, som exempelvis partner, personliga vänner och syskon. Om individen på grund av motstridiga krav och förväntningar ställs inför ett val mellan olika världar och deras perspektiv är det styrkan i de sociala banden till signifikanta andra i respektive värld som är avgörande för lojaliteten, menar Shibutani (op. cit.).

I den tidigare nätverksstudien (Skårner, op. cit.) urskiljs vissa grundläggande mönster i centralpersonens förhållande till världarna i sitt nätverk: ett tvåvärldsmönster (med två undermönster) och två envärldsmönster. Tvåvärldsmönstret, att samtidigt röra sig i och känna hemhörighet i motsatta sociala världar, innehåller en stark spänning mellan världarna, en spänning som reflekterar den utomordentligt stora svårigheten att förena världarnas livsstil, värderingar och sociala förhållanden. Det kan förekomma i olika faser under processen in i och ut ur missbruk eller präglade hela förloppet. Tvåvärldsmönstret kan dels vara exklusivt, det vill säga centralpersonen är den enda som har den dubbla världstillhörigheten, dels inklusivt, det vill säga att det utöver denne finns ytterligare personer som har den dubbla världstillhörigheten. Envärldsmönstren kan ses som en sorts "lösningar" på det problem som spänningen i tvåvärldsmönstren utgör. Både valet av "missbrukarvärlden" och "det vanliga livet" innebär sådana lösningar.

För flertalet av informanterna i denna studie har livet i missbrukarvärlden allt mer kommit att dominera tillvaron – i takt med att banden till andra sociala sammanhang brutits eller successivt vittrat bort. Anknytningen till det konventionella livets sociala världar är i den nuvarande livssituationen svag och det finns ytterst få länkar in i samhället. Man behöver inte dölja eller freda sitt missbruk för någon utom möjligen för myndigheterna. Visst finns det enstaka anhängare som skulle bli glada om man slutade missbruka, men nätverket griper inte in – av uppgivenhet eller brist på engagemang. Möjligen med undantag för någon enstaka professionell hjälpare. Slående är slutenheten, det inestängda i den tillvaro man lever. Det vanliga livet tränger sig helt enkelt inte på. Även de vardagliga aktiviteter som också hör det konven-

tionella livet till utspelar sig inom den relationella kontext som utgörs av missbrukarkulturen. Kanske skulle man kunna säga att de olika världarna ur denna dimension tenderar att helt överlappa med varandra. Sociala identiteter reflekterande konventionella sociala världar förbleknar allt eftersom de inte bekräftas i ett reellt socialt samspel. De sociala nätverken karaktäriseras totalt sett av det ödsliga nätverksmönstret; inte heller inom missbrukarvärlden har man några starka sociala band. Några har en viss position på missbrukarvärldens prestigestege och deltar aktivt i det sällskapsliv och de kriminella aktiviteter som organiseras runt drogerna, andra har förlorat eller aldrig erövrat någon position i denna hierarki. De är, för att bryta ensamheten och för att överleva, hänvisade till "A-laget". Dynamiken i det sociala samspel som lett fram till det närvarande valet av missbrukarvärlden präglas såväl av det egna sökandet som av andras uteslutningar. Mest av allt framstår valet av missbrukarvärlden som en reträtt.

Det finns inget exempel på det motsatta envärldsmönstret "det vanliga livet"¹⁷ i denna studie, vilket naturligtvis inte är särskilt förvånande med tanke på undersökningsgruppens sammansättning. Däremot finns en mindre grupp av informanter vars livssituation karaktäriseras av tvåvärldsmönstrets möjligheter och dilemman. Vid sidan av missbrukarvärlden tar även mer konventionella världar plats i deras liv och deras sociala nätverk. I "den vanliga världen" finns betydelsefulla sociala band som mer eller mindre aktivt bidrar till att man inte helt försvinner in i missbrukarvärlden. Engagemang och (ibland) förpliktelser i det vanliga livet verkar som en återhållande kraft. Den dubbla världstillhörigheten innebär emellertid ett påfrestande dubbelliv och en konfliktfylld omställning mellan olika sociala sammanhang och livsstilar. Interpersonella konfrontationer, lojalitets- och moralkonflikter är det pris man får betala.

För att undvika konflikter – såväl inre som yttre – försöker man hålla de olika världarna separerade så långt det går. Genom att undanhålla och maskera försöker man skydda sig själv – och sina närstående – så gott man kan (jämför Taylor, 1993; Andersson & Hilde, 1993). Missbrukarvärlden blir en frizon från krav och från skuld känslor, vilket kan utgöra en anledning att där söka sitt umgänge och sina kärleksrelationer.

I denna studie begränsas emellertid den konventionella dimensionen av den dubbla världstillhörigheten till en avgränsad social verklighet, nämligen familjelivets sociala värld. Det är som visats i den tidigare analysen ursprungsfamiljen som är i centrum i dessa sammanhang. Den egna familjen, om det finns en sådan, är mer eller mindre ute ur bilden – åtminstone vad beträffar konkret gemenskap och ansvar. Det finns heller inga tillgängliga relationer eller aktivitetsarenor utanför denna socialt tillskrivna värld. Frånvaron av arbete och arbetsgemenskap, vänner, fritidsak-

¹⁷ "Det vanliga livet" kännetecknas av en stark och kontinuerlig social och psykologisk anknytning till konventionella sociala världar samt obefintlig involvering i missbrukarvärlden (op. cit.).

tiviteter och grannskapskontakter är i stort sett lika påtaglig som för dem som har sin hemvist endast i missbrukarvärlden. Undantaget är ett par av de yngre männen som fortfarande har en viss förankring i kamratkretsar utanför missbrukarvärlden. Att det finns relationer utanför som överlever missbruket och involveringen i dess sociala sammanhang innebär att det vanliga livet ständigt gör sig påmint. Det finns en möjlighet utanför missbrukarvärldens begränsade handlingsrum – som genom sin blotta närvaro utgör en källa till bekräftelse, hopp och motivation. Det finns någon som ”bryr sig”, vilket i den här studien illustreras av att det är relativt vanligt att det är någon (kvinnlig) närstående som mamma, syster, partner eller före detta partner som initierat LVM-vården. Men det är en socialt innesluten värld med få länkar ut i samhällslivet. En värld som visserligen erbjuder gemenskap och på ett grundläggande plan acceptans, men det är också en gemenskap på vissa villkor. Med undantag för ett par av männen med invandrarbakgrund förefaller man inte delta särskilt i familjens och släktens sociala ritualer och aktiviteter, framför allt inte i en vidare krets. Man ringer ofta och hälsar på när man är drogfri eller man hör av sig när man behöver hjälp eller när man befinner sig på institution eller anstalt. Drogerna och missbrukarlivet färgar i hög grad kontakten med det vanliga livet. Identiteten som missbrukare är påtagligt närvarande även i samspelet inom denna relationella kontext. Även om samvaron kan vara konfliktfylld förmedlas i intervjuerna bilden av att det har skett en ömsesidig anpassning till de omständigheter som råder – man är son eller dotter, bror eller syster – men man är också missbrukare – även i ”det vanliga livets” gemenskap. Kanske kan detta på ett övergripande plan ses som ett sätt att reducera den spänning som finns mellan världarna, och förhindra, åtminstone definitivt, val mellan dessa motsatta sociala världar.

En annan aspekt av dubbellivets dilemma är närvaron av signifikanta, emotionellt betydelsefulla människor som i likhet med informanterna själva ingår i båda världarna. Att ha en partner, vänner eller som i ett par fall syskon som själva använder droger innebär naturligtvis vissa fördelar så länge båda missbrukar, men vid ett uppbrott blir ”det extra bandet” synnerligen problematiskt och konfliktfyllt. Ett drogfritt liv framstår från den horisont som förmedlas i intervjuerna som en ensam, överksam och osäker tillvaro och valet av ett sådant liv försvåras ytterligare av banden till betydelsefulla människor som man kanske tvingas lämna bakom sig (jämför Biernacki, op. cit.).

Stöd och hjälp?

Man utsätter ju sig för ständig fara, faran blir en bild av ens liv. Jag gillar inte att nån går bakom min rygg, inte går bakom mej överhuvudtaget. Jag vill ha dom framför mej, så att jag vet vilka dom är. Så blir man av att leva i en sån värld. På vissa sätt är jag mycket äldre än 25, men på andra sätt är jag mycket yngre. Jag har barnasinnet kvar och känslomässigt kan jag reagera som en tonåring fortfarande, mot myndigheter och så är man som ett trotsigt barn. Jag har fått växa upp ganska fort kan man säga. Man får ingenting gratis. //...// Jag gråter inte in-

för människor. Jag visar inte om nån sårar mej. Det är mer ilska och vrede som kommer upp. Jag har en bok, poesi och såna saker som jag liksom ... mitt innersta som jag skrivit ner. Men det är ingen som får se det, även om jag skulle behöva nån. Jag måste hitta en människa som jag kan ha respekt för, som bryr sej, om jag ska ... Det var en jag skulle gå till ... en terapeut ... jag skulle vara där en timme varje vecka. Jag kom dit, jag testade den människans gränser, efter tio minuter sa jag att jag ville gå. Och det var bara att gå. Hade han liksom sagt "nej du skall vara här den timmen, skit samma om du pratar med mej." Då hade det liksom varit en gräns. Det klarade inte ens min mamma av. Fast hon slog mej klarade hon inte av att markera att längre än så här får du inte gå. (Marit)

En annan central funktion hos det sociala nätverket är att erbjuda praktiskt och emotionellt stöd både när det gäller vardagslivets krav och bekymmer och vid svårare livsproblem och krissituationer. Resultaten av denna undersökning bekräftar den tidigare nätverksforskning som visat att själva förekomsten av ett socialt nätverk inte automatiskt innebär att det utvecklas stöd (för en översikt se Hesse, 1991; Hedin, 1994; Skårner, op. cit.). Informanterna har få personer att vända sig till när de behöver det och det stöd de får är ett stöd med många reservationer. De redan små nätverken innehåller alltså än färre stödjande länkar. De viktigaste stödgivarna i denna undersökning är de närmaste anhöriga, enstaka vänner och professionella hjälpare. För många förefaller det som om just frånvaron av människor som de kan dela sina bekymmer med är en väsentlig del av deras problematiska livssituation.

Ett genomgående tema i materialet är att stödmobiliseringen tydligt återspeglar den övergripande struktur av ackumulerad splittring, med små kluster sammansatta av starka band, som präglar de studerade sociala nätverken. Splittringen har tillsammans med informanternas fortsatta och intensifierade engagemang i missbrukarlivet lett till att drogfria delar i nätverket successivt tunnas ut eller hålls på distans. Många band är svaga och saknar engagemang och närhet nog för att bära upp ett stöd. De intervjuade avstår från att försöka mobilisera stöd och det förefaller inte som att de erbjuder något. En annan aspekt är att splittrade nätverk har svårare att gripa in på grund av bristen på kommunikationskanaler (Wilcox, 1981; Seikkula, op. cit.). De enklaver av starka band som så att säga "överlever" består visserligen av psykologiskt betydelsefulla personer, men relationerna är inte sällan insnärjda och beroendepreglade. Ett alltför omfattande och "fasthållande" stöd kan trots goda intentioner skapa passivitet och sänka tilltron till den egna kompetensen – och befästa behovet av ett kontinuerligt stöd. Ett sådant stödmönster kan inte ensidigt hänföras till missbruket. En vanlig iakttagelse i nätverksforskningen är att just små täta nätverk dominerade av socialt tillskrivna relationer riskerar att ge för mycket och felaktigt stöd, som leder till att individen fastnar i beroende och inte vänder sig utåt (se exempelvis Wilcox, op. cit.; Hedin, op. cit.; Seikkula, op. cit.).

Ytterligare en komplikation vid stödmobiliseringen är att flera av de personer som informanterna har att vända sig till samtidigt är partners i missbruket. För det vardagliga, praktiska utbytet av ömsesidigt stöd är många helt hänvisade till sam-

varon inom missbrukarvärlden. Det stöd som utvecklas inom dessa ramar kan vara nog så betydelsefullt för att överleva och för att inte fara alltför illa. Det är emellertid relationer som knappast är användbara om man skulle ta steget och försöka lämna denna tillvaro.

Det emotionella klimatet i relationerna påverkar hela stödprocessen: vad som efterfrågas, erbjuds och accepteras. Detta gäller såväl inom de informella som de formella delarna av nätverket. Relationen kvalitetsmärker stödet.¹⁸ Informanternas nätverk innehåller många skuldtyngda, konfliktfyllda och ambivalenta relationer, vilket kan resultera i att stödet uteblir eller blandas med diskvalificerande kritik. En önskan om att undvika underläge eller beroende och en strävan efter att hålla fasaden uppe för att undvika social kontroll kan utgöra en anledning för informanterna att avstå från att vända sig till vissa personer i sitt nätverk. Ensamhet och en utsatt livssituation kan emellertid tvinga fram att man söker stöd i relationer som man egentligen inte vill använda på detta sätt. Med begränsade sociala möjligheter är man helt enkelt hänvisad till de människor som finns tillgängliga, även om relationen är konfliktfylld och mottagandet av stöd är förenat med psykologiska kostnader som negativt beroende och sänkt självkänsla (jämför Hedin & Månsson, 1998).

I vilken utsträckning informanterna får sitt behov av hjälp och stöd tillgodosett är naturligtvis inte bara beroende av potentiella stödgivares engagemang och goda intentioner. Vilket stöd som är möjligt att utverka är också avhängigt vilka resurser som finns i, eller kan mobiliseras av, nätverket. Även om de närstående i vissa fall förser de intervjuade med (ibland omfattande) praktisk hjälp i vardagen, förefaller de informella nätverken sällan ha kapacitet för att hjälpa informanterna att komma i besittning av basala resurser som bostad och sysselsättning. Frånvaron av ett mer utvecklat vardagligt kontaktnätverk utanför missbrukarvärlden, vad Granowetter (1973, 1983) kallar "weak ties", reducerar här ytterligare nätverkets kapacitet i detta avseende. Granowetter talar om "the strength of weak ties" och menar att sådana band fungerar som viktiga informationskanaler ut i samhällslivet och på så sätt också utgör en länk till resurser av det slag som många av informanterna saknar. Flerparten av informanterna är för sådan hjälp hänvisade till det professionella nätverket, vilket inte sällan upplevs ha minimala förutsättningar att tillföra det man önskar.

Berättelserna ger emellertid några exempel på att det även finns närstående och professionella i informanternas nätverk som representerar ett helhjärtat och konstruktivt stöd. Det rör sig sammantaget inte om särskilt många personer, men de som finns är synnerligen värdefulla för informanterna. Den relativa betydelsen ökar genom det faktum att de är i stort sett den enda källan till stöd som finns att tillgå. Det handlar om förtroliga, ofta någorlunda ömsesidiga sociala band, där man kan få förståelse, uppmuntran, ett praktiskt handtag när det behövs och kanske till och med

¹⁸ Att processen är starkare än innehållet är något som utmärker mellanmännisklig kommunikation överhuvudtaget (Watzlawick et al, 1967; Scheff, 1990, 1997).

nya infallsvinklar på sin situation. Det känslomässiga klimatet i dessa relationer borgar för att hjälpen, även om den handlar om materiella resurser eller praktiska råd, tillskrivs en emotionell innebörd genom att själva stödprocessen uttrycker intresse och omsorg. När det gäller problem som har anknytning till missbruket eller de psykiska problemen intar de professionella en särställning. Det är erfarenheter och upplevelser som ofta upplevs som alltför laddade eller alltför främmande för de närstående att hantera, eller också vill man inte belasta dem med sina svårigheter. Inför de professionella behöver man inte känna tacksamhetsskuld eller tänka på att betala tillbaka det stöd man får (Skårner, op. cit.).

En aspekt på vilket stöd som utvecklas i nätverket är informanternas benägenhet att begära hjälp. Stödforskningen visar hur personlighetsfaktorer och tidigare erfarenheter påverkar hur villiga människor är att anförtro sig åt andra människor och hur man accepterar och värderar det stöd som erbjuds (Gottlieb, 1981; Vaux, op. cit.; Cause et al, 1994). Ett genomgående tema i intervjuerna är en pessimistisk grundhållning och lågt ställda förväntningar, ibland förefaller man närmast resignerad inför möjligheterna att alls erhålla något stöd från sitt sociala nätverk. Tolsdorf (1976) använder begreppet "negativ nätverksorientering" för att beskriva sådana föreställningar om att det sociala nätverket inte utgör en resurs. Istället är det "inadvisable, impossible, useless or potentially dangerous to draw on network resources" (op. cit. s 413). Den här typen av föreställningar är särskilt vanliga hos socialt utsatta grupper, menar Tolsdorf.

De stödrelationer som beskrivs i intervjuerna kännetecknas sällan av ömsesidighet i utbytet. Det är uppenbart att informanterna i allmänhet erhåller mer stöd från sina närstående än de ger tillbaka, möjligen med undantag för vissa vänskapsrelationer och ibland relationen till en partner. Ömsesidighet är något man eftersträvar, men oftast inte uppnår. De intervjuade har överhuvudtaget få personer att ge stöd till, inte ens de egna barnen i den situation de befinner sig i. Även givandet av stöd fyller en viktig funktion för människor, eller "people need to feel needed" som Yalom (1975, s 13) uttrycker det. Yalom menar att just själva känslan av att vara en börda för andra och upplevelsen av att inte ha något av värde att ge är förödande för självkänslan.

Det sociala stöd som sammantaget utvecklas innehåller såväl utvecklingsbefrämjande som defensiva och vidmakthållande element. I denna undersökning dominerar tyvärr de senare. Det stöd som utvecklas är framförallt av defensiv karaktär och brukas i förhållande till den dagliga kampen för överlevnad. Droganvändningen har en benägenhet att överskugga andra erfarenheter och identiteter, vilket har ett negativt inflytande på stödmobiliseringen. Alla problem i informanternas liv tenderar att tillskrivas missbruket och individens resurser och kompetenser fokuseras inte i tillräcklig utsträckning – ett vanligt interaktionsmönster mellan "stigmatiserade och normala" (Goffman, 1973). Ett mönster som kan urskiljas är en antydning till rigiditet; en svagt utvecklad kapacitet till omställning och anpassning till nya betingelser

i situationen och en bristande lyhördhet från både närstående och professionella för informanternas behov och signaler. Man håller fast vid gamla och beprövade funktionssätt även när dessa inte framstår som särskilt ändamålsenliga. Stödet riskerar då att bidra till att status quo bevaras. Stödet bidrar till att stödmottagaren håller näsan över vattenytan, men den långsiktiga konsekvensen riskerar att bli att växt och utveckling hämmas – även om utveckling och förändring mycket väl kan vara intentionen bakom hjälpen. I detta sammanhang måste den grundläggande konflikten mellan stöd och beroende återigen framhållas. Att erbjuda hjälp som samtidigt stödjer mottagarens egna resurser, hur begränsade dessa än kan te sig – eller som Vaux (op. cit. s 192) uttrycker det "helping without undermining efficacy" är inte alldeles enkelt verkar det som.

Att skapa nya sociala band

Jag får väl skaffa hund och jag kommer förhoppningsvis att träffa några människor på äldre dar. (Rosa)

En tredje viktig funktionell egenskap i människors sociala nätverk är skapandet av sociala band (Seikkula, op. cit.). Det är en sorts metafunktion som är nödvändig för att exempelvis stöd och gemenskap skall kunna utvecklas i takt med att individen själv, nätverket eller tillvaron som sådan förändras över tid. Genom nätverkets generativa (nätverksskapande) respektive regenerativa (reparativa) kapacitet skapas genom det redan befintliga sociala nätverket nya länkar (Skårner, op. cit.). Denna egenskap hos det sociala nätverket gynnas delvis av samma kvaliteter som gemenskap och stöd. En viss storlek och diversifiering är grundläggande nätverksegenskaper som befrämjar även tillväxt. Dessutom är det viktigt att de ingående relationerna har en positiv emotionell laddning. För övrigt är det olika, närmast motsatta, kvaliteter som är funktionella. Utvecklingen av gemenskap och stöd gynnas av nära förtroliga och kontinuerliga band. Strukturella faktorer som hög täthet och klusterbildning stärker och bevarar banden bland annat genom att det inbördes umgänget förmedlar information och skapar kontaktytor. Den nätverksskapande förmågan gynnas tvärtom av gleshet och många bekanta i periferin vilket skapar öppningar ut mot världen. De skapar broar genom att erbjuda centralpersonen på nya sociala kontakter genom sitt eget nätverk. Valda relationer är lättare att förlora men också lättare att erövra. Hessle (1988) kallar denna del av nätverket för "fältet för social integration". Det socialt tillskrivna nätverket utgör det "defensiva fältet" som är viktigt för psykosocial överlevnad, men som mer sällan genererar broar ut i samhällslivet. Människor vars nätverk till övervägande del består av socialt tillskrivna relationer har heller inte i samma utsträckning behövt lära sig hur man skapar nya sociala band (Svedhem, 1990).

Som vi har sett räcker informanternas befintliga sociala nätverk inte till för att

förse dem med vare sig gemenskap eller stöd i den utsträckning eller på det sätt som de önskar och behöver. Det förefaller också som att man har haft svårt att kompensera för de betydande nätverksförluster som man utsatts för. Informanterna har alltså all anledning att önska sig ett större och mer välfungerande socialt nätverk, något de också samstämmigt ger uttryck för i intervjuerna.

Ironiskt nog förefaller det som att potentialen för tillväxt framförallt finns i missbrukarvärlden. Interaktionen i denna värld främjas just av de nätverksegenskaper som gynnar expansion och förnyelse. Det finns en struktur med en relativ öppenhet inåt. Den är uppbyggd av många "weak ties" som binds samman av informationskanaler och mötespunkter på gatan, i kvarter och på anstalter och institutioner. Drogen, det affärsmässiga och utanförskapet till det vanliga samhället är ett band som håller samman relationerna (se exempelvis Svensson, 1996 op. cit.). Missbrukarvärldens uppbyggnad gynnar inte utvecklandet av nära och kontinuerliga relationer, men man behöver inte vara helt ensam.

I de drogfria delarna av nätverket är det däremot anmärkningsvärt ont om öppningar utåt. Frånvaron av valda sociala relationer och aktivitetsarenor är den viktigaste anledningen. Återigen bör avsaknaden av en social pool av svaga länkar i utkanten av det sociala nätverket framhållas. Här finns knappast några tillgängliga avlägsna släktingar, umgängesbekanta, grannar eller människor man möter när man hämtar barn på dagis eller deltar i föreningsliv eller fritidsaktiviteter, relationer som skulle kunna utgöra broar till nya sociala kontakter eller själva fördjupas till "strong ties" (Granowetter, 1973 op. cit.). Det stora flertalet av informanterna har ingen aning om hur de skulle kunna få tillgång till ett socialt liv utanför missbrukarvärlden genom de människor som redan ingår i deras sociala nätverk. Hoppet står till de få drogfria vänner som finns kvar i nätverket, genom vilka man möjligen skulle kunna lära känna nya människor. En del av dessa vänner har emellertid en position i nätverket som inte är särskilt funktionell just i detta avseende; vännernas eget vän-nätverk överlappar med dem man redan känner. Annars är det ganska diffusa tankar om framtida sociala relationer som förmedlas i intervjuerna: *om* man får ett jobb, *om* man flyttar, *om* man lyckas reparera sin relation till sin partner så kanske man kan utveckla ett familjeumgänge med hennes kontakter som bas ...

Ett söndervittrande nätverk – sammanfattande reflexioner

Sammanfattningsvis skulle man kanske kunna säga att de tre grundläggande nätverksfunktioner som var i fokus för analysen ovan fungerar efter principen "mycket skall ha mer". Ju mer nätverket redan har av kapacitet i dessa avseenden, desto mer har individen möjlighet att få det hon önskar och behöver (Skårner, op. cit.). Och tvärtom: den som redan saknar gemenskap, stöd och länkar ut i världen riskerar också att förbli ensam i sin situation.

Socialt nätverk som metafor hjälper oss att förstå individen som en del av samhället, genom dess fokus på den "fine veven av bånd mellan den enkelte og felle-

skapet” säger Bø (1993, s 32). Både inre och yttre förhållanden har en nätverksdimension. Det sociala nätverkets uppbyggnad och kvalitet är beroende av ett komplext samspel mellan faktorer i själva nätverket, den aktuella livssituationen samt individens egna val och sociala skicklighet att knyta och vidmakthålla sociala band. Samspelet influeras både av yttre strukturella förhållanden som vilken plats i samhället man får och den rådande synen på narkotikamissbruk och av faktorer inom individen som hopp, vilja och copingförmåga (Skårner, op. cit.). Det ur flera aspekter söndervittrade sociala nätverk som synliggörs i denna studie antyder en utveckling där element på olika nivåer tycks samverka i en *social exkluderingspiral*. Analysen syftar inte till att mer precist försöka urskilja hur de olika elementen hänger samman utan vill ge en beskrivning som svarar mot komplexiteten i informanternas livssituation som den framträder i det empiriska materialet:

- En *samhällelig exkludering*¹⁹ som visar sig exempelvis i informanternas obefintliga arbetsmarknadsanknytning och besvärliga försörjnings- och bostadssituation. Samhälleliga grundresurser som skulle kunna utgöra en plattform för förnyelse av nätverket och erbjuda ”material” för en alternativ social identitet till missbrukaridentiteten förefaller ytterst svåråtkomliga. Det samhälleliga utanförskapet reflekterar och förstärks av samhälleliga stämplings- och stigmatiseringsprocesser, vilka skapar och förstärker barriärer till andra människor och bidrar till att begränsa de sociala sammanhangen. I materialet antyds även tendenser till exkludering ur vård- och behandlingssammanhang.
- En *exkludering ur det egna personliga sociala nätverket*. Ackumulerad splittring, missbruk och en svagt utvecklad kapacitet för reparation och tillväxt samverkar i en process där det sociala nätverket successivt utarmas, alternativt sker expansion och förnyelse inom missbrukarvärlden. Begränsade nätverksresurser begränsar även möjligheten att genom egna sociala kontakter komma i åtnjutande av samhälleliga resurser.
- En *”självexkludering”*. En negativ nätverksorientering och en negativ självbild grundad i ackumulerade relationella erfarenheter hämmar och hindrar individen i hennes närmande till andra människor. Att människor tenderar att sluta sig om sig själva och dra sig undan världen måste ses i relation till kvaliteten på den sociala interaktionen. Den nätverksutvecklande förmågan är inte statisk utan påverkar och påverkas hela tiden av de erfarenheter som görs.

¹⁹ I MAX-projektets slutrapport diskuteras det problematiska med att använda begreppet marginalisering för att beskriva tunga narkotikamissbrukares levnadsvillkor eftersom det oftast inte längre handlar om att befinna sig i marginalen mellan att vara socialt inkluderad och uteslängd. Tungt missbrukare kan i flertalet fall betraktas som redan socialt exkluderade (Lander et al, 2002).

Studien förmedlar sammantaget en betydligt mörkare bild av narkotikamissbrukares sociala nätverk än den tidigare nätverksstudien (Skårner, op. cit.). Undersökningsgruppen i denna studie utgör en synnerligen utsatt och problemtyngd grupp i flera olika avseenden jämfört med den mer heterogena grupp narkotikamissbrukare som ingick i öppenvårdsstudien (se kapitel fyra).

Resultaten pekar även på en än mer utsatt och mindre funktionell nätverksverklighet, även om studien inte ger underlag för generaliseringar och mer omfattande slutsatser. Nätverksanalysen i kapitel fyra visar att LVM-gruppens sociala nätverk i genomsnitt bestod av betydligt färre personer och var mindre differentierade än öppenvårdsgruppens. Den kvalitativa analys som redovisats i kapitel fem till sju förstärker bilden av LVM-gruppens ogynnsammare nätverkssituation. De centrala tematan och nätverksmönster som utkristalliseras ur detta material skiljer sig emellertid inte på något avgörande sätt från resultaten av den tidigare studien. Snarare är det så att LVM-gruppens sociala nätverk tycks utgöra en extrem på ett kontinuum, såväl när det gäller ansamling av negativa nätverksfaktorer som brist på positiva. Här kan särskilt nämnas att den ackumulerade splittringen, både i släkt- och familjekretsen, framstår som mer accentuerad i detta material, likaså förefaller informanterna i högre utsträckning bli aktivt avvisade av sina närstående. Bristen på valda sociala band och anknytningen till kollektiva gemenskaper utanför missbrukarvärlden är än mer påfallande. Särskilt märkbar är frånvaron av personliga vänner, såväl drogfria som missbrukande. De starka band som finns i nätverken är oftare präglade av ambivalens, skuld och beroende. En påtaglig skillnad mellan de båda undersökningsgrupperna är att i öppenvårdsstudien hade en stor majoritet av informanterna åtminstone någon genuin och kontinuerlig relation till en professionell hjälpare, medan informanterna i denna studie endast undantagsvis berättade om sådana kontakter. Den ogynnsammare nätverkssituationen avspeglas i nätverkens kapacitet att förse informanterna med en tillfredställande gemenskap och konstruktivt och allsidigt stöd, likaså är nätverkens generativa och regenerativa kapacitet i allmänhet mer begränsad.

8 Vägen ut ur missbruk?

Jag har ju sänkt min ambitionsnivå. Jag strävar inte efter ... för jag ser det omöjliga, med jobb, den där statusbilen och den fina villan och den här familjen. Jag skulle bli lika lycklig som killen som får allt det där om jag får en bostad och eventuellt en sysselsättning och att det går bra ett par år. (Tor)

Jag känner att jag har blivit rädd, dels det här med psykoser och sen inser man ju att man är en stor jävla skit när man drogar. Sen har jag en längtan att träffa en tjej och få familj. Det handlar ju inte bara om att bryta drogmissbruket, utan jag vill ju fylla det med något annat också. Var det hamnar vet jag inte, men det gäller att välja nu. Det är mitt livs viktigaste val just nu. (Tom)

Majoriteten av informanterna uttrycker en ambivalens i förhållande till sitt nuvarande liv som missbrukare. I berättelserna framskymtar en mer eller mindre artikulerad önskan att leva ett annorlunda liv. Droganvändningens tilltagande dysfunktionalitet och negativa konsekvenser förefaller emellertid mer påtagligt närvarande än attraherande krafter i det vanliga livet (jämför Svensson, 1996). Alternativen är oftast oklart formulerade och framtidsdrömmarna vågar man nästan inte tro på själv, men tankarna på att lämna missbruket finns där för de allra flesta. Men missbrukarlivet är trots sina avigsidor svårt att lämna. Drogen har kommit att bli en integrerad del av vardagslivet och del av en strategi för att bemästra livets skiftande villkor: för att förgylla, underlätta eller angripa svårigheter. Missbrukarkulturen är en social värld där det händer saker, där man kan spelreglerna och där man slipper vara ensam – för många en skarp kontrast till en drogfri vardags ensamhet och tristess. Vissa berättelser präglas av en känsla av hopplöshet och resignation inför möjligheten till förändring och bristen på möjliga alternativ till den nuvarande tillvaron. Det liv som man lever är kanske trots allt det bästa tillgängliga alternativet. Andra upplever det knappast som möjligt att fortsätta som tidigare – vilket inte behöver innebära att man vet vad man vill göra istället. Det sociala kapital²⁰ som man har till förfogande varierar mellan olika individer. Många står inför uppgiften att bygga upp ett i det närmaste nytt livsinnehåll, medan andra har att försöka reparera och utvidga det drogfria sociala liv som funnits närvarande även under tiden i missbruk.

²⁰ Andersson och Hilde (1993) talar om olika "sociala möjligheter och begränsningar" som påverkar förändringsprocessen. "Grundkapitalet" utgörs av de sociala resurser i form av uppväxtvillkor, utbildning etcetera som fanns före missbruksdebuten. Missbrukarlivets "ansamlade sociala konsekvenser" utgör ofta strukturella hinder för att finna nya livssammanhang. Till socialt kapital räknas slutligen även de relationer och andra sociala tillgångar som kan mobiliseras för att få tillträde till nya sociala sammanhang.

Det sociala nätverkets roll

En kungstanke i de interaktionistiska perspektiv som varit vägledande för studien är att relationen till andra människor utgör en hörnsten i mänsklig förändring, växt och utveckling. Vägen ut ur missbruk innebär inte bara ett bortval av drogen, utan är i varje fall på lång sikt ett val mellan olika sociala världar (Skårner, 2001). Flera studier visar att ett mer definitivt uppbrott kräver dels att individen bryter alla sociala och psykologiska band till missbrukarvärlden, dels att hon utvecklar nya eller återupprättar gamla sociala band utanför denna värld, likaså de identiteter som är grundade i dem. En förutsättning är att "the non addict others" (Biernacki, 1986) i "det vanliga livet" accepterar och bekräftar den före detta missbrukaren i hans eller hennes nya drogfria identitet. Sker inte denna omstrukturering av det sociala livet är risken betydande att individen fastnar i en torftig och ensam marginaltillvaro som så småningom leder till en återgång till det tidigare livet. Missbrukarvärlden är alltid öppen även efter en lång tids frånvaro (Biernacki, op. cit.; Faupel, 1991; Andersson & Hilte, op. cit.; Svensson, 1996 op. cit.; Lindberg, 1998; Kristiansen, 1999; Blomqvist, 2002; Skårner, op. cit.).

Den komplexa och dynamiska ordning av människor som sammantaget bildar en människas sociala nätverk kan erbjuda såväl möjliggörande som begränsande strukturer för den som vill ta sig ur ett missbruk. Här bör påpekas att intervjuerna speglar en ögonblicksbild av en problematisk situation som informanterna ännu inte funnit ett sätt att ta sig ur. Sociala nätverk är föränderliga och utvecklas över tid – som ett resultat av såväl förändringar i de yttre livsbetingelserna som av människors eget sökande. Drogfrihet utökar handlingsutrymmet för individen att utnyttja och utöka sina nätverksresurser på ett konstruktivt sätt.²¹ Analysen måste därför begränsas till att diskutera det utgångsläge som informanterna befinner sig i, det som skulle kunna betraktas som en förberedelse inför eller åtminstone en önskan om ett uppbrott.

Som studien har visat står man i allmänhet ganska ensam när (eller om) man bestämmer sig för att försöka bryta sig loss ur missbrukarlivet. Ensamhet och funktionslöshet är i sig en försvårande omständighet och såväl inestängdheten i missbrukarvärlden som frånvaron av sociala hållpunkter i "det vanliga livet" bidrar till att krympa handlingsutrymmet för förändring.

De närliggande utanför missbrukarvärlden som finns kvar utgör därför en viktig källa till motivation och hopp. Det är relationer som i sig gör livet meningsfullt och värt att kämpa för. Risken att helt förlora eller göra betydelsefulla människor illa utgör i informanternas berättelser ett viktigt incitament till uppbrott. Om en alternativ tillvaro överhuvudtaget uppfattas som möjlig vill säga – i annat fall kan konsekvenserna istället bli uppgivenhet och intensifierat missbruk.

²¹ För en mer utförlig genomgång av nätverksfaktorer av betydelse för förändring hänvisas till (Skårner, op. cit.).

De av splittring och missbruk ansträngda och uttunnade sociala nätverken skapar emellertid en grogrund för utvecklandet av såväl överdifferentierade som underdifferentierade sociala band, vilket försvårar mobiliseringen av ett konstruktivt stöd i den utsatta situation informanterna befinner sig.

En synnerligen kritisk punkt är nätverkens bristande diversifiering, framförallt avsaknaden av (drogfritt) nätverk utanför den närmaste släkt- och familjekretsen. Att döma av informanternas berättelser råder det knappast någon tvekan om att ett nytt och drogfritt liv förutsätter (åtminstone på sikt) att fler och nya människor tar plats i nätverket. Det rör sig om ett spektrum av sociala band – allt från ytliga och vardagsnära sociala kontakter till nära och kontinuerliga vänskapsrelationer. Det är sociala band genom vilka man skulle kunna få bekräftelse på att man är "vanlig", som skulle kunna fylla det tomrum som missbrukarlivet lämnar efter sig och som kanske skulle kunna tillgodose behovet av stöd i den nya livssituationen. Det är också sociala band som förhoppningsvis kan erbjuda länkar in i nya sociala gemenskaper. Mycket skall ha mer, var det! Som vi har sett tror sig inte informanterna kunna ha särskilt mycket hjälp av sina redan existerande nätverksrelationer för att utveckla och förnya sitt nätverk – åtminstone inte i riktning mot det konventionella livets sociala sammanhang. För många handlar det om att söka sig ut mot mer eller mindre okända sociala världar, utan någon som guidar och med den stigmatiserade identitet som missbrukare har med sig i bagaget. Frågan är då: Var köper man inträdesbiljetten till ett konventionellt socialt liv? En annan fråga är: Vilken uppgift har de professionella hjälparna och vilken skulle de kunna ha?

De professionellas roll – implikationer för missbrukarvården

Jag skulle vilja ha det mer sociala i familjen och det mer problematiska hos nån annan. (Leif)

Av informanternas berättelser kan vi sluta oss till att många är starkt kritiska till den hjälp de fått – eller inte fått – av sitt "expertnätverk". Kritiken riktar sig inte alls specifikt mot tvångsvården, utan mot samhällets insatser överhuvudtaget. Resultaten är anmärkningsvärda, framförallt mot bakgrund av den även i övrigt utsatta relationella situation som skildras i intervjuerna. Det finns skäl att anta att, ibland betydande, professionella insatser förmodligen krävs för att ge informanterna en ordentlig chans att bryta sig loss ur sitt missbrukarliv. Resultaten visar att man i allmänhet också vill ha hjälp – dock inte alltid den som erbjuds.

Studien handlar om klienter som befinner sig i tvångsvård därför att de misslyckats med att sluta missbruka på frivillig väg. LVM-vård är på så sätt ett uttryck inte bara för klientens utan också för samhällets misslyckande. Klienternas berättelser måste naturligtvis tolkas i ljuset av denna kontext. Detta får emellertid inte hindra att deras kritik tas på allvar. Det är klienternas subjektiva bilder av relationerna till de professionella hjälparna och av vilket stöd som utvecklas som är i fo-

kus i denna studie – och det är ju faktiskt för klienterna som den professionella hjälpen (i varje fall idealt sett) är till.

Upplevelser av att vara utlämnad till omständigheter man inte har kontroll över och till människor man inte litar på, artikuleras med skärpa i informanternas berättelser, liksom erfarenheter av att inte bli trodd och av att inte nå fram med sina egna förslag till lösning. Informanternas känslor och uppfattningar är så starka att de fordrar att vi tar dem till oss – och förhåller oss till dem. Även om materialet inte på något sätt är representativt för narkotikamissbrukare i allmänhet, förmedlar förmodligen intervjuerna i koncentrat något av den utmaning som professionella hjälpare kan möta i arbetet med tunga missbrukare.

Studiens resultat pekar på att de professionella har något av en nyckelroll för stöd och förändring i den närvarande livssituationen. Vare sig stöd och resurser eller föreställningar om realistiska alternativ till missbrukarlivet tycks förmedlas i tillräcklig utsträckning genom de sociala band som informanterna har i sitt informella nätverk. Med studiens resultat som grund är det möjligt att formulera några principiella utgångspunkter för behandlingsarbete med missbrukare och hur ett nätverksperspektiv kan utgöra ett inslag i detta arbete. Resonemanget som följer syftar inte till att presentera några färdiga modeller utan snarare att tillföra den pågående diskussionen några preliminära uppslag och tankegångar utifrån vad som framkommit i denna undersökning:

- Både de negativa och positiva bilder som förmedlas i intervjuerna visar att en grundläggande förutsättning för en konstruktiv och utvecklande professionell hjälp är att den bärs upp av ett fruktbart mellanmännskligt samspel. Informanternas negativa erfarenheter av relationer, och av att så många människor försvunnit ur deras liv, skapar ett behov av att skydda sig, vilket understryker betydelsen av att den professionelle initialt lägger stor vikt vid relationsskapande och stödjande insatser. Detta gäller inte minst de relationer som utformas inom ramen för ett kontaktmannaskap på en LVM-institution, där själva tvångssituationen förefaller utgöra ett påtagligt hinder och skapa en osäkerhet hos båda parter i relationen. Att tydliggöra ramar och förväntningar och låta dessa bli föremål för gemensam reflexion borde kunna vara ett led i det relationsskapande och motiverande arbetet.
- Förändringsutrymme skapas genom en väl avvägd balans mellan att förstå och acceptera och samtidigt utmana känslor av uppgivenhet, peka på alternativa tolkningar och handlingsmöjligheter. Ytterst måste den hjälp som erbjuds syfta till frigörelse och hos klienten leda till en känsla av att själv styra och bemästra den egna livssituationen och finna nya sätt att hantera sin verklighet. Även klientens resurser och kompetenser måste alltså lyftas och hans eller hennes egna förslag på lösningar måste tas på allvar. Här bör också framhållas vikten av att under LVM-vården erbjuda klienten möjlighet att avbörda sig och bearbeta traumatiska hän-

delser och kriser som inte sällan förefaller ha föregått ett tvångsomhändertagande – liksom att bearbeta den kris och den kränkning som tvångsomhändertagandet i sig troligen innebär för många klienter.

- Den professionella hjälprelationen erbjuder en samspelsarena för klienten att utveckla sin förmåga att knyta och vidmakthålla sociala band. I interaktionen med den professionella kan klienten göra nya och konstruktiva relationella erfarenheter (Hessle, 1995). En insikt i hur man fungerar i mänskligt samspel är en tillgång för den som vill utveckla sitt sociala liv. Informanternas berättelser vittnar om både lust och beredskap att förstå sig själv och sina relationer. De vittnar emellertid också om att med insikt inte alltid följer en förmåga att omsätta denna i aktiv och framtidsytande handling. Här kan professionell hjälp spela en avgörande roll för att föra förändringsprocessen framåt.
- Vi har sett att goda och stödjande relationella resurser knappast är en självklarhet för människor med missbruksproblem. En specifik funktion för den professionella hjälpen är att arbeta med klientens nätverksrelationer och hans eller hennes kapacitet att söka och tillvarata konstruktivt stöd i dessa, liksom att distansera sig från destruktivt stöd. En fortlöpande kartläggning och analys av det subjektiva sociala nätverket och de sociala världar som reflekteras i detta ger en värdefull kunskap om klientens totala livssituation. En rimlig slutsats av studiens resultat är att vidga uppmärksamheten även till sammanhang utanför den närmaste familje- och släktkretsen. En nätverksanalys skapar också förutsättningar för den professionella att se sin egen roll som en del av en större relationell kontext och därvid varken underskatta eller överskatta nätverkets egna resurser, utan agera utifrån den nätverksverklighet varje individ lever i.
- Nätverksperspektivet synliggör att *vägen ut ur missbruk* är intimt sammanflätad med *vägen in i samhället*. Betydelsen av identitetsförändring för att permanent lämna tillvaron som missbrukare betonas genomgående i missbruksforskningen (se exempelvis Bergmark & Oscarsson, 1988; Biernacki, op. cit.; Svensson, 1996 op. cit.; Kristiansen, op. cit.; Blomqvist, 2002 op. cit.; Skårner, op. cit.). En överordnad förändringsstrategi borde rimligen vara att med såväl terapeutiska som praktiska insatser underlätta för klienten att ta sig in i nya sociala sammanhang och återknyta brutna sociala band (inte minst till de egna barnen) – och därmed understödja den förändring av identiteten som är förknippad med en omorientering av det sociala livet.
- Mot bakgrund av studiens resultat är det rimligt att anta att det krävs insatser på olika nivåer *samtidigt* för att bryta den exkluderingspiral som skisserades i kapitel sju. Ett problem är om klient och behandlare inte är överens om vilka proble-

men är eller i vilken ordning de skall tacklas. Ett annat problem är bristande samverkan inom det professionella nätverket. Många av informanterna i denna studie förefaller lite hårddraget uppfatta budskapet från de professionella som att de först ska "bevisa" att de kan vara drogfria, innan de kan få hjälp med det som de själva upplever som en förutsättning för, åtminstone en stabil, drogfrihet – vare sig detta är ett fungerande boende eller psykoterapi. Risken att hamna i "moment 22-liknande" och förmodligen fruktlösa maktkamper är uppenbar om inte behandlingsarbetet tar en utgångspunkt i att inre och yttre förändring går hand i hand och att komplexa problem kräver komplexa lösningar – åtminstone om man vill åstadkomma ett långsiktigt hållbart resultat (jämför Bernler & Johnsson, 2001).

- Studiens resultat pekar liksom flera andra studier av LVM-vården (se exempelvis Svensson, 2001; Gerdner, 2000; Larsson & Ollus, 1999) på eftervårdens betydelse och på vikten av ett fungerande samarbete inom det professionella nätverket. Att även uppmärksamma och kanske också involvera delar av det informella nätverket i motivationsarbetet och behandlingsplaneringen kan vara ett sätt att skapa bättre förutsättningar för det fortsatta livet utanför institutionen.²²

Till sist ... Se människan – inte bara missbrukaren!

Den utsatthet och det utanförskap som följer av ett tungt narkotikamissbruk accentueras av den samhälleliga stigmatiseringen av narkotikamissbrukare. Identiteten som missbrukare riskerar att så småningom bli den dominerande identitet som framträder i samspelet med andra människor. För att använda Goffmans (1973) egna ord; stigmatiseringsprocessen innebär en stämpling där individen reduceras "från en fullständig och vanlig människa till en kastmärkt, en utstött människa" (s 12).

Som en röd tråd i materialet löper informanternas djupt personliga upplevelser och erfarenheter av detta fenomen, som det kommit till uttryck i samspelet med människor de mött, även med de professionella hjälparna. Flera av dem uttrycker det explicit och de kräver också uttryckligen att bli behandlade som fullständiga människor – att inte reduceras till "missbrukare". I informanternas protester och krav ligger en förändringsmöjlighet. Betydelsen av att de professionella har såväl den medmänskliga som den yrkesmässiga förmågan att se människan, inte bara missbrukaren kan inte nog understrykas (jämför Skårner, op. cit.). Ett ensidigt fokus på missbruket och missbrukaren kan bidra till att den stigmatiserade identiteten konserveras och till och med förstärks. Att den professionelle ser och bekräftar klienten i andra roller och identiteter än missbrukarens, vare sig det handlar om att bistå klienten i att skapa nya identiteter, återupprätta vilande eller utvidga sådana som

²² Ett sådant arbetssätt har provats exempelvis på Fortunagården (Helsing, 2001; Kesthely, 1999).

existerat parallellt med missbruket (Biernacki, op. cit.) är ett centralt led i det långsiktiga förändringsarbetet – såväl i längre behandlingskontakter, i utredningsarbetet på socialkontoret som i vardagslivet på LVM-institutionen. Kanske är det också den gemensamma nämnaren för de relationer till professionella – både på Gudhemsgården och i samhället utanför – som beskrivits i positiva termer att de sett människan, inte bara missbrukaren.

Ytterligare ett citat ur det empiriska materialet får avsluta även detta sista kapitel. Det är Lars som berättar:

Man kan, men man kan önska sig att man inte kunde, bli utesluten från samhället. Det ser jag varje dag och jag vet vad jag har framför mig och det är inte mycket. Det är ungefär som man skulle hålla en pistol och trycka sakta men säkert. Jag har redan varit med om mer än de flesta kommer att få uppleva under hela sitt liv. Sen ökar de trycket hela tiden från myndigheters sida, för att det ska bli som dom vill och inte som man själv vill. Ja, det är mycket som bidrar till att man blir mer och mer osäker. Jag skulle vilja bli bemött som en människa och inte som någonting annat. Jag skulle behöva en människa som inte hade nån uppfattning om mej på förhand. Att man tar det som jag har att komma med. Bli bedömd på de fakta som finns och inte på hur mina ögon ser ut eller ...

Referenser

- Alberoni, F. (1984) *Vänskap*. Göteborg: Korpen.
- Andersson, B. (1991) *Att förstå drogmissbruk. Praktiken, situationen, processen*. Lund: Arkiv Förlag (ak avh).
- Andersson, B. & Hilde, M. (1993) *Förändringens väg – Självförståelse och strategier i frigörelsen från drogmissbruk*, Research reports, Network for Research in Criminology and Deviant Behaviour at Lund University.
- Andersson, B. & Bjerkman, A. (1999) *Mellan myndighet och familj. En kvalitativ undersökning av familjerådslag i Sverige*, Stockholm: Socialtjänstförvaltningen, FoU-rapport 1999:27.
- Andresen, R. (red) (2002) *Sociala nätverk, grupper och organisationer. Praktiskt arbete och teoretiskt lexikon*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Becker, H. S. (1973) *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press.
- Berger, P. L. & Luckman, T. (1979) *Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Bergmark, A. & Oscarsson, L. (1988) *Drug abuse and treatment. A study of social conditions and contextual strategies*, Stockholm studies in Social Work 4. Stockholm: Almqvist & Wiksell International (ak avh).
- Bergmark, A., Björling, B., Grönbladh, L., Oscarsson, L. & Segraeus, V. (1989) *Klienter i institutionell narkomanvård. Analyser av bakgrund, behandling och utfall*. Pedagogisk forskning i Uppsala 89. Uppsala: Uppsala universitet, Pedagogiska institutionen.
- Bergström, M. (1998) *Tre verkligheter. Kvinnor i olika stadier av narkotikamissbruk – En socialpsykologisk studie*. Lund: Lunds universitet, Institutionen för tillämpad psykologi (ak avh).
- Bernler, G. & Bjerkman, A. (1990) *Den sociala biografien*. Göteborg: Daidalos.
- Bernler, G. & Johnsson, L. (2001) *Teori för psykosocialt arbete*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Bernler, G., Johnsson, L. & Skärner, A. (1993) *Behandlingens villkor. Om relationen och förväntningarna i det sociala arbetet*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Biernacki, P. (1986) *Pathways from Heroin Addiction. Recovery without Treatment*. Philadelphia: Temple University Press.
- Billquist, L. (1999) *Rummet, mötet och ritualerna. En studie av socialbyrå, klientarbetet och klientskapet*. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för socialt arbete (ak. avh.).
- Blomqvist, J. (1999) *Inte bara behandling: Vägar ut ur alkoholmissbruket*, FoU-rapport 1999:16. Vaxholm: Bjurner och Bruno.
- Blomqvist, J. (2002) *Att sluta med narkotika med och utan behandling*. FoU-rapport 2002:2. Stockholm: Socialtjänstförvaltningen, FoU-enheten.
- Boholm, Å. (1983) *Swedish Kinship. An Exploration into Cultural Processes of Belonging and Continuity*. Göteborg: Acta universitatis Gothoburgensis (ak avh).
- Borell, K. & Johansson, R. (1996) *Samhället som nätverk. Om nätverksanalys och samhällsteori*. Lund: Studentlitteratur.
- Brill, L. (1972) *The De-Addiction Process*. Springfield, Illinois: Charles C Thomas.
- Byqvist, S. (1997) *Narkotikamissbrukande kvinnor och män*, Rapport i socialt arbete nr 84. Stockholm: Stockholms universitet, Institutionen för socialt arbete (ak avh).
- Bäck Wiklund, M. & Bergsten, B. (1997) *Det moderna föräldraskapet*, Stockholm: Natur och Kultur.
- Bø, I. (1993) *Folks sociale landskaper. En innføring i sociale nettverk*. Oslo: Tano.

- Börjeson, B. (1974) *Samtal med K – en bok om identiteten*. Stockholm: AWE/Gebbers.
- Cajvert, L. (1998) *Behandlarens kreativa rum. Om handledning*. Lund: Studentlitteratur.
- Cancrini, L. (1988) Juvenile Drug Addiction: A Typology of Heroin Addicts and their Families. *Family Process* 27:3, 261–270.
- Cause, A. M., Mason, C., Gonzales, N., Hiraga, Y. & Liu, G. (1994) Social Support during Adolescence: Methodological and Theoretical Considerations. In Nestman, F. & Hurrelman, K. (Eds): *Social Networks and Social Support in Childhood and Adolescence*. New York: De Gruyter.
- Charon, J. M. (1995) *Symbolic Interactionism: An Introduction, an Interpretation, an Integration*. Englewood Cliffs N. J: Prentice Hall.
- Cohen, S. & Syme, S. (1985) *Social Support and Health*. Orlando: Academic Press.
- Cutrona, C. (1996) *Social Support in Couples*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Duck, S. (1991) *Friends for life. The psychology of personal relationships*. Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf.
- Ehn, B. (1992) Livet som intervjukonstruktion. I Tigerstedt C., Roos J. P. & Vilkkio, A. (red): *Självbiografi, kultur, liv*. Stockholm: Symposium.
- Ekendahl, M. (2001) *Tvingad till vård – missbrukares syn på LVM, motivation och egna möjligheter*. Stockholm: Stockholms universitet, Institutionen för socialt arbete (ak avh).
- Espwall, M. (2001) *Liksom vinden under fågelns vingar. Om kvinnors nätverksrelationer i utsatta livssituationer*. Umeå: Umeå universitet, Institutionen för socialt arbete (ak avh).
- Ewertzon, M. & Forssell, H. (1999) *Patienter och anhörigas nätverk – Kartläggning och uppföljning av det sociala nätverket hos förstagångsinsjuknade patienter med psykotiska symtom och för deras anhöriga*. Rapport nr 7, 1999. Stockholm: Socialtjänstförvaltningen, FoU-enheten/VSPS.
- Faupel, C. E. (1991) *Shooting Dope. Career Patterns of Hard-Core Heroin Addicts*. Gainesville: University of Florida Press.
- Forsberg, G. & Wallmark, J. (1998) *Nätverksboken. Om mötets möjligheter*. Stockholm: Liber.
- Fridell, M. (1996) *Institutionella behandlingsformer vid missbruk*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Fuchs Ebaugh, H. R. (1988) *Becoming an Ex, The Process of Role Exit*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fyrand, L. (1998) *Socialt nätverk. Teori og praksis*. Oslo: Tano.
- Galanter, M. (1999) *Network Therapy for Alcohol and Drug Abuse*. New York: Guilford Press.
- Garret, J., Landau, J., Shea, R., Stanton, M. P., Baciewicz, G. & Brinkman-Sull, D. (1998) The ARISE intervention. Using Family and Network Links to Engage Addicted Persons into Treatment. *Journal of Substance Abuse Treatment* 15:4, 333–343.
- Gerdner, A. (2000) *Utfall och kvalitet inom LVM-vården*. SiS följer upp och utvecklar 3/00. Stockholm: Statens institutionsstyrelse.
- Gersh, D. M. (1986) *The Manipulation of Social Networks: The Drug Abuser in Residential Treatment*. Miami: University of Miami.
- Giddens, A. (1995) *Intimitetens omvandling. Kärlek, sexualitet och erotik i det moderna samhället*. Nora: Nya Doga.
- Goel, L., Nunes, E., Quitkin, F. & Hilton, I. (1993) Social Network and Methadone Treatment Outcome: The Costs and Benefits of Social Ties, *American Journal of Drug and Alcohol Abuse* 19:3, 251–262.
- Goffman, E. (1973) *Stigma. Den avvikandes roll och identitet*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Goffman, E. (1983) *Totala institutioner. Fyra essäer om anstaltslivets sociala villkor*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Goldberg, T. (1993) *Narkotikan avmystifierad. Ett socialt perspektiv*. Stockholm: Carlssons Förlag.

- Gordon, A. J. & Zrull, M. (1991) Social Networks and Recovery: One Year after Inpatient Treatment, *Journal of Substance Abuse Treatment*, vol 18, 143–152.
- Gottlieb, B. (Ed) (1981) *Social Networks and Social Support*. London: Sage Publications.
- Granowetter, M. (1973) The Strength of Weak Ties, *American Journal of Sociology*, 78: 6, 1360–1380.
- Granowetter, M. (1982) The Strength of Weak Ties. A Network Theory revisited. In Marsden, P. V. & Lin, N. (Eds): *Social Structure and Network Analyses*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Hansson, B. & Östergren, P. O. (1987) Different Social Network and Social Support Characteristics, Nervous Problems and Insomnia. Theoretical and Methodological Aspects and Some Results from the Population Study: Men Born in 1914 in Malmö Sweden, *Social Science Medicine*, 25, 849–859.
- Hansson, K. (2001) *Familjebehandling på goda grunder. En forskningsbaserad översikt*. Socialstyrelsen, CUS. Stockholm: Gothia.
- Haavind, H. (red) (2000) *Kön och tolkning. Metodiska möjligheter i kvalitativ forskning*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Hays, R. B. (1988) Friendship. In Duck, S. (Ed): *Handbook of Personal Relationships*. Chichester: Wiley.
- Hedin, U-C. (1994) *Socialt stöd på arbetsplatsen vid sjukdom*. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för socialt arbete (ak avh).
- Hedin, U-C. & Månsson, S-A. (1998) *Vägen ut! Om kvinnors uppbrott ur prostitution*. Stockholm: Carlssons Förlag.
- Hedin, U-C. (2002) Uppbrott från missbruk. I Leissner, T. & Hedin, U-C. (red) *Könsperspektiv på missbruk*. Vaxholm: Bjurner och Bruno.
- Helsing, B. (2001) Relationernas möjligheter – En pilotstudie av Fortunagårdens nätverksarbete, *Allmän SiS-rapport nr 9*. Stockholm: Statens institutionsstyrelse.
- Henderson, S. (1982) The significance of relationships in the aetiology of neurosis. In Parkes, C. M. & Stevenson-Hinde, J. (Eds): *The Place of Attachment in Human Behaviour*. London: Tavistock.
- Hessle, S. (1988) *Familjer i sönderfall*. Göteborg: Norstedts.
- Hessle, S. (1991) Social support och sociala nätverk. I Bergsten, B., Bjerkman, A., Hermansson, H. E. & Israel, J.: *Etik, solidaritet och välfärd*. Göteborg: Daidalos.
- Hessle, S. (1995) *Sociala nätverk i kris, utveckling och fördjupning*. Rapport nr 74. Stockholm: Stockholms universitet, Institutionen för socialt arbete.
- Hessle, S. (1997) *Samtal med B: Om att finna sitt språk*. Stockholm: Mareld.
- Hoffman, L. (1981) *Foundations of Family Therapy. A Conceptual Framework for System Change*. New York: Basic Books Inc. Publishers.
- Humphreys, K. & Noke, J. (1997) The influence of Posttreatment Mutual Helpgroup: Participation in the Friendship Networks of Substance Abuse Patients, *American Journal of Community Psychology*, 25 1, 1–6.
- Hydén, M. (2000) Forskningsintervjun som relationell praktik. I Haavind, H. (red): *Kön och tolkning. Metodiska möjligheter i kvalitativ forskning*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Hübner, L. (2001) *Narkotika och alkohol i den allmänna opinionen*. Stockholm: Stockholms universitet, Institutionen för socialt arbete (ak avh).
- Jamieson, L. (1998) *Intimacy. Personal Relationships in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Jenner, H. (1992) *Pygmalion i missbrukarvården*. Lund: Studentlitteratur.
- Johansson, G. (2000) *Tvång och tillit*. Forskningsrapport nr 1. Stockholm: Statens institutionsstyrelse.
- Jung, K. (1991) *Behandling av narkomaner i öppenvård. En studie av offensiv narkomanvård i Göteborg*. Rapport. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Järvinen, M. (1998) *Det dårlige selskab: misbrug, behandling, omsorg*. Köpenhamn: SOC POL.
- Kalderstam, J. (1979) *De laglösa*. Lund: Studentlitteratur.

- Kesthely, M. (1999) *Med familjen för förändring. Föräldraprojekt på särskilda ungdomshem och LVM-hem 1995–1998*, SiS följer upp och utvecklar 2/99. Stockholm: Statens institutionsstyrelse.
- Klefbeck, J., Bergerhed, E., Forsberg, G., Hultkrantz-Jeppson, A. & Marklund, K. (1987) *Nätverksarbete i multiproblemfamiljer – forskningsprojekt i Botkyrka*. Botkyrka kommun.
- Korman, H. (1991) *Familjeterapi i ursprungsfamiljen vid kroniskt intravenöst missbruk*. Rapport 210:3. Malmö: Institutionen för psykiatri.
- Kristiansen, A. (1999) *Fri från narkotika. Om kvinnor och män som har varit narkotikamissbrukare*. Umeå: Umeå universitet, Institutionen för socialt arbete (ak avh).
- Kvale, S. (1997) *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- LaGaipa, J. (1990) The Negative Effects of Informal Support Systems. In Duck, S. & Cohen Silver, R. (Eds) *Personal Relationships and Social Supports*. London: Sage.
- Lalander, P. (2001) *Hela världen är din – en bok om unga heroinister*. Lund: Studentlitteratur.
- Lander, I., Olsson, B., Rönneling, A. & Skrinjar, M. (2002) *Narkotikamissbruk och marginalisering*. Stockholm: Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning, CAN. Rapport nr 65.
- Larsson, H. & Ollus, M. (1999) *Ett år efter utskrivning – vad hände sen? En uppföljning av 31 LVM-klienter och deras situation ett år efter utskrivning*. SiS följer upp och utvecklar 5/99. Stockholm: Statens institutionsstyrelse.
- Leissner, T. & Hedén, U-C. (red) (2001) *Könsperspektiv på missbruk*. Stockholm: Bjurner och Bruno.
- Lennér Axelsson, B. & Thylefors, I. (1999) *Psykosocialt behandlingsarbete*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Liljeström, R. & Kollind, A-K. (1990) *Kärleksliv och föräldraskap*. Stockholm: Carlssons Förlag.
- Lindberg, O. (1998) *Emotioner, sociala band och ritualer. En kvalitativ analys av narkotikakarriärer*. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för socialt arbete (ak avh).
- Lindgren, S-Å. (1993) *Den hotfulla njuningen. Att etablera drogbruk som samhällsproblem*. Stockholm/Stehag: Symposium Graduale (ak avh).
- Llamas, R., Pattison, E. M. & Hurd, G. (1981) Social Networks, A Link Between Psychiatric Epidemiology and Community Mental Health. *International Journal of Family Therapy*, 1981:3, 180–193.
- Malterud, K. (1998) *Kvalitativa metoder i medicinsk forskning*. Lund: Studentlitteratur.
- Marsella, A. & Snyder, K. (1981) Stress, Social Support and Schizophrenic Disorders: Towards an Interactional Model, *Schizophrenia Bulletin*, 1981:7, 152–163.
- Mead, G. H. (1976) *Medvetandet, jaget och samhället*. Uppsala: Argos.
- Melin, A. G. & Näsholm, C. (1998) *Behandlingsplanering vid missbruk*. Lund: Studentlitteratur.
- Merriam, S. B. (1994) *Fallstudien som forskningsmetod*. Lund: Studentlitteratur.
- Milardo, R. (1992) Comparative methods for delineating social networks. *Journal of Social and Personal Relationships*, Vol.9:3, 447–461.
- Miles, M. B. & Huberman, M. (1994) *Qualitative Data Analysis*. California Thousand Oaks: Sage Publications.
- Minuchin, S. (1977) *Familjer i terapi. Strukturell familjeterapi i teori och praktik*. Stockholm: Wahlström och Widstrand.
- Minuchin, P., Colapinto, J. & Minuchin, S. (1998) *Working with Families of the Poor*. New York: Guilford Press.
- Mitchell, J. C. (Ed) (1969) *Families and Social Networks*. Manchester: Manchester University Press.
- Morgan, D. L. (1990) Combining the Strengths of Social Networks, Social Support and Personal Relationships. In Duck, S. (Ed) *Personal Relationships and Social Support*. London: Sage Publications.
- Månsson, S-A. (1994) *Den kvalitativa forskningsintervjun. Stencil*. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för socialt arbete.

- Månsson, S.-A., Hedin, U.-C., Kuosmanen, J. & Lindholm, M. (2002) *Överlevnad och förändring. Vardagsliv och behandling av sexualbrottsdömda på Skogomeanstalten*. Kriminalvårdens forskningskommitté. Rapport 5.
- Nygren, P (1978) *Varför blir man knarkare? En rapport från Skå om samhällets motsättningar som psykologiskt förtryck*. Stockholm: Prisma.
- Olsson, B. (1988) *Klienter i narkomanvård. En rapport från SWEDATE-projektet*. Uppsala: Uppsala universitet, Pedagogiska institutionen.
- Olsson, B. (1994) *Narkotikaproblemets bakgrund. Användning av och uppfattningar om narkotika i svensk medicin 1839–1965*. CAN:s rapportserie nr 39 (ak avh).
- Olsson B., Adamsson Wahren, C. & Byqvist, S. (2001) *Det tunga narkotikamissbruket i Sverige 1998*, Max-projektet, Delrapport 3. Stockholm: CAN.
- Oscarsson, L. (2001) Missbrukarvården och samhället – utvecklingen under 90-talet. *Socionomen*, 5, 20–25.
- Patton, M. Q. (1990) *Qualitative Evaluation and Research Methods*. Newbury Park California London: Sage Publications.
- Payne, M. (1996) *What is Professional Social Work*. Birmingham: Venture.
- Ratvitch-Weinberg, E. (1995) *The Relationship between Substance Abuse Treatment and Social Support in Heroin Abusers*. The Medical College of Pennsylvania.
- Rubin, L. (1987) *Bara vänner*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Ruszcynski, S. (red) (1996) *Psykoterapi med par*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Sahlin, I. & Löfstrand, C. (2001) Utanför bostadsmarknaden – myndigheter som motståndare och medspelare. I SOU 2001:95 *Att motverka hemlöshet. En sammanhållen strategi för samhället*. Expert- och forskningsrapporter. Bilagedel. Slutbetänkande av Kommittén för hemlösa. Stockholm: Socialdepartementet, Fritzes.
- Scheff, T. (1990) *Microsociology. Emotions and Social Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Scheff, T. (1997) *Emotions, the Social Bonds and Human Reality. Part/Whole Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Segraeus, V. (1993) *Var står vi? Ackumulerad kunskap och erfarenhet inom institutionell missbrukarvård, utifrån dialogen forskare – praktiker*. Rapport i socialt arbete nr 65, Stockholm: Stockholms universitet, Socialhögskolan.
- Seikkula, J. (1996) *Öppna samtal. Från monolog till dialog i sociala nätverk*. Stockholm: Mareld.
- Shibutani, T. (1955) Reference Groups as Perspectives, *American Journal of Sociology*, 60:562–569.
- Shibutani, T. (1986) *Social Processes*. USA Berkeley: University of California Press.
- Skärner, A. (2001) *Skilda världar? En studie av narkotikamissbrukares sociala relationer och sociala nätverk*. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för socialt arbete (ak avh).
- Speck, R. & Attaneave, C. (1975) *Det sociala nätverket*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- SOU 2001:95 *Att motverka hemlöshet. En sammanhållen strategi för samhället*. Expert- och forskningsrapporter. Bilagedel. Slutbetänkande av Kommittén för hemlösa. Stockholm: Socialdepartementet, Fritzes.
- Stanton, M. D. & Todd, T. (1982) *The family Therapy of Drug Abuse and Addiction*. New York: Guilford Press.
- Stanton, M. D. (1997) The role of family and significant others in the engagement and retention of drug dependent individuals. In Onken, L. S. Blaine, J. D. & Boren, J. S. (Eds): *Beyond the therapeutic alliance: Keeping the drug dependent individual in treatment*. NIDA Research Monograph No 165, 157–180. Rockville MD, National Institute of Drug Abuse.

- Stanton, M. D. & Shadish, W. R. (1997) Outcome, attrition and family-couples treatment for drug abuse: A meta-analysis and review of the controlled comparative studies. *Psychological Bulletin*, vol 122, No 2, 170–191.
- Starker, J. E., Morgan, D. L. & March, S. (1993) Analyzing change in networks of personal relationships. In Perlman, D. & Jones, W. H.: *Advances in Personal Relationships*, vol 4, 229–260. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Statens institutionsstyrelse, *Årsrapport DOK 98* Stockholm.
- Statens institutionsstyrelse, *Årsrapport DOK 99*. Stockholm.
- Statens institutionsstyrelse, *Årsrapport DOK 00*. Stockholm.
- Suitor, J., Wellman, B. & Morgan, D. (1997) It's about time: how, why, and when networks change, *Social Networks* 19, 1–7.
- Svedhem, L. (red) (1985) *Nätverksterapi, teori och praktik*. Malmö: Carlssons Förlag.
- Svedhem, L. (1990) Varför nätverksterapi bör prövas vid schizofrenibehandling. *Socialmedicinsk tidskrift* nr 1–2, 43–49.
- Svedhem, L. (1991) *Socialt nätverk och beteendeproblem i skolan*. Helsingborg: Carlssons Förlag (ak avh).
- Svensson, B. (1996) *Pundare, jonkare och andra. Med narkotikan som följeslagare*. Stockholm: Carlssons Förlag (ak avh).
- Svensson, B. (2001) *Vård bakom låsta dörrar: Lunden, ett LVM-hem för kvinnor*. Forskningsrapport nr 1. Stockholm: Statens institutionsstyrelse.
- Taylor, A. (1993) *Woman Drug Users. An Ethnography of a Female Injecting Community*. Oxford: Clarendon Press.
- Thorslund, C. (1991) *A dimensional model of family functioning and dysfunctioning*. Göteborg: Göteborgs universitet, Psykologiska institutionen (ak avh).
- Tolsdorf, C. C. (1976) Social Networks, Support and Coping: An exploratory study, *Family Process*, 5, 407–417.
- Topor, A. (2001) *Managing the Contradictions – Recovery from severe mental disorders*. Stockholm: Stockholms universitet, Institutionen för socialt arbete (ak avh).
- Tracy, E. M. & Abell, N. (1994) Social Network Map: Some further refinements on administration, *Social Work Research*, 18 1, 56–61.
- Trulsson, K. (1997) "Det är i alla fall mitt barn" En studie om att vara missbrukare och skild från barn. Lund: Lunds universitet, Socialhögskolan.
- Waldorf, D. (1983) Natural Recovery from Opiate Addiction: Some Social-Psychological Processes of Untreated Recovery, *Journal of Drug Issues*, Spring, 237–280.
- Watzlawick, P., Beavin, J. H. & Jackson, D. D. (1967) *Pragmatics of Human Communication*. New York: WW Norton & Company Inc.
- Vaux, A. (1988) *Social Support – Theory, Research and Intervention*. New York: Praeger.
- Wellman, B. (1981) Applying Network Analysis to the Study of Social Support. In Gottlieb, B. (Ed) *Social Networks and Social Support*. London: Sage Publications.
- Westmeyer, M. D. & Neider, B. A. (1988) Social Networks and Psychopathology among Substance Abusers, *American Journal of Psychiatry*, 145:10, 1265–1269.
- Wilcox, B. (1981) Social Support in Adjusting to Marital Disruption. In Gottlieb, B. (Ed): *Social Networks and Social Support*. London: Sage Publications.
- Winstead, B., Derlega, V., Lewis, R. & Margulis, S. (1988) Understanding the therapeutic relationship as a personal relationship, *Journal of Social and Personal Relationships*, Vol 5, 109–125.
- Wiseman, J. P. (1986) Friendship: Bonds and binds in a voluntary relationship, *Journal of Social and Personal Relationships*, vol 3, 191–211.

- Yalom, I. (1975) *The Theory and Practise of Group Psychotherapy*. New York: Basic Books Inc, Publishers.
- Yalom, I. (1990) *Kärlekens bödel. En psykoterapeuts bekännelser*. Stockholm: Bonniers.
- Yohanes, L., Angelin, A., Giertz, A. & Sward, H. (2002) "*De kommer ut fräscha och fina*". *Om tvång och hemlöshet*, Forskningsrapport nr 4. Stockholm: Statens institutionsstyrelse.

VI BEHÖVER DEJ – DINA KUNSKAPER O ERFARENHETER!

i ett nystartat projekt som handlar om villkoren
för människor som använder droger i dagens samhälle.

Därför vill vi komma i kontakt med dej som har något att
säga om livet som missbrukare.

Är du intresserad – mer information på nästa sida!

TILL DEJ SOM BOR PÅ GUDHEMSGÅRDEN

Vi heter Anette Skårner och Margareta Regnér och arbetar som forskare vid Göteborgs universitet, institutionen för socialt arbete. Vi vill på detta sätt komma i kontakt med personer som kan tänkas delta i en intervjuundersökning.

Syftet med undersökningen är att beskriva vilka relationer människor med drogproblem har till sin omgivning och vilken betydelse dessa andra människor har för både missbruk och livssituation i stort. Vilka umgås man med? Vad gör man tillsammans? Vem vänder man sig till om man behöver någon att prata med eller få praktisk hjälp? är några exempel på frågor.

För att kartlägga detta är det viktigt att människor som själva använder eller har använt droger får beskriva hur de har det och hur de själva ser på sin livssituation. Vi är därför intresserade av att komma i kontakt med dig för en intervju som berör detta tema.

Den som deltar behöver inte lämna ut personuppgifter och de uppgifter du lämnar kommer att behandlas konfidentiellt, d.v.s. de kommer inte att lämnas ut till någon eller användas så att du som person kan identifieras.

Rent praktiskt kommer intervjun äga rum här på Gudhemsgården på en tid som vi kommer överens om. Intervjun kommer att ta ett par timmar i anspråk.

Av oss två som arbetar i projektet är det Margareta Regnér som gör intervjuerna på Gudhemsgården. Är du intresserad så kan du ringa till mej direkt eller prata med någon i personalen så kommer hon/han att meddela mej så vi får kontakt. Hör gärna av dej om du vill ha ytterligare information.

Du kan nå mej på jobbet telefon 031-7734756, eller hemma telefon 031-166206 på dagtid, säkrast träffas jag i bostaden efter 17.00.

Tack på förhand för din medverkan!

Margareta Regnér
Socionom, adjunkt i socialt arbete

Angående mitt deltagande i intervjuundersökning i projektet "Narkotikamissbrukare i LVM-vård och deras sociala nätverk".

Härmed intygas, att undertecknad själv valt att delta i denna intervju.

Jag har fått information om projektets syfte, samt försäkrats att de uppgifter jag lämnar ska behandlas konfidentiellt enligt vedertagna regler för forskning.

Gudhem den

.....
namnteckning

.....
namnförtydligande

Bilaga 3

Intervjuguider

I. Intervjuguide: Primärintervju

A. Basuppgifter

- 1) Kön:
- 2) Ålder:
- 3) Etnisk bakgrund:

B. Om vistelsen på Gudhem

- Vem/vilka såg till att du kom hit?
- Hur ser du på att du fick LVM nu/då.
- Vem/vilka har du kontakt med under tiden du är här?
- Vem är din kontaktperson? Vad gör ni tillsammans?
- Förväntningar/begränsningar?
- Skulle det kunna finnas speciella möjligheter för dig att vara här?
- Relationer till andra klienter

C. Bakgrund

Berätta om din uppväxt!

- Vem/vilka bodde du tillsammans med?
- Vad hade dina föräldrar för yrke?
- Viktiga händelser du minns?
- Kontakten med föräldrar och syskon?
- Problem i familjen?
- Vad har du för skolutbildning?

D. Social situation

- Vilka lever du tillsammans med?
- Hur bor du?
- Har du något arbete/studerar du?
- Hur försörjer du dej?
- Har du några fritidsintressen?

E. Missbruk

Missbrukssituation/historia (debutålder, preparat, drogfria perioder etcetera)

- Använder du narkotika eller alkohol just nu?
- Tycker du att du har kontroll över ditt missbruk?
- Skulle du beskriva dej själv som missbrukare?
- Vilka konsekvenser tycker du att missbruket får för dej och för dina relationer till andra människor?
- Om du inte missbrukar, hur kom det sig att du la av?

F. Vård/kriminalvård

- Har du kontakt med några myndigheter/behandlare? Vilka? Varför?

- Har du någon gång suttit häktad eller blivit dömd för brott?

G. Hälsotillstånd och subjektiv livstillfredsställelse

- Hälsa: fysisk/psykisk
- Har du några problem? Vilka?
- Hur trivs du med livet?
- Beskriv starka/svaga sidor hos dej själv.
- Tror du att du är lyckligare eller olyckligare än folk i allmänhet?
- Hur ser du på framtiden?

Det sociala nätverket: Primärintervju

A. Räkna upp de personer som spelar någon roll i ditt liv för närvarande (både positivt och negativt)

B. Placera in dem på nätverkskartan utifrån följande:

- sektor
- närhet
- vilka känner varandra
- finns det personer som kan placeras i flera sektorer

C. Personer som inte har kommit med på listan

- Mamma, pappa, syskon, övrig släkt
- partner, barn
- arbets-/studiekamrater
- kompisar
- finns de?
- anledning till att de inte är med

D. Beskriv relationen till personerna på kartan:

- ålder
- hur länge har du känt personen
- hur ofta träffas ni
- vad gör ni tillsammans
- geografiskt avstånd
- vem tog initiativ till kontakten
- hur skulle du vilja beskriva relationen
- vem brukar ta initiativ till att ni ses
- känner du några krav, villkor för att relationen skall vara kvar

E. Nätverkets funktion och kvalitet

1) Hur tycker du att dina relationer påverkar ditt sätt att leva/dina möjligheter?

Vem tycker du påverkar ditt liv på ett positivt sätt? Hur?

Vem tycker du påverkar ditt liv på ett negativt sätt? Hur?

2) Finns det någon som:

- använder droger?
- du brukar använda droger tillsammans med?
- du träffar bara när du missbrukar?
- du träffar bara när du inte missbrukar?
- du träffar oavsett om du missbrukar eller inte missbrukar?
- inte vet om att du missbrukar/har missbrukat?
- ditt drogbruk skapar svårigheter i er relation?
- ditt drogbruk underlättar er relation?
- gör kriminella grejer?
- du gör kriminella grejer tillsammans med?

3) Vilken inställning har olika personer till missbruk och kriminalitet i allmänhet?

Vad tycker de om att du använder droger/gör kriminella grejer

4) Finns det någon/vem ställer upp på dej:

- om du behöver någon att prata med
 - om du behöver praktisk hjälp (pengar, nånstans att sova, bilskjuts etc.)
 - om du behöver råd om något
- 5) Får du det stöd du behöver?
- Hur känns det att få stödet?
 - Upplever du att någon ställer vissa villkor för att ställa upp på dej?
 - Skulle du vilja ha fler personer att vända dig till?
 - Finns det någon mer person som skulle ha möjlighet att ge dej stöd?
 - Blir du avvisad av någon?
- 6) Finns det någon/vem vänder sig till dej för:
- att få någon att prata med
 - att få praktisk hjälp
 - att få råd
- Är du nöjd med det stöd du ger?
- 7) Vem gillar du? Vem gillar dej?
- 8) Finns det någon som du tycker illa om?
- Finns det någon som tycker illa om dej?
- 9) Finns det någon som du är arg på är arg eller besviken på/har en konflikt med?
- 10) Finns det någon som du tycker jobbar ner dej eller får dej att må dåligt? Hur?
- 11) Finns det någon som du både gillar mycket och samtidigt har konflikter med?
- 12) Finns det någon/vem reagerar på ditt sätt att vara och tänka, ger dej beröm när du gjort något bra/kritik när du gjort något dåligt?
- Hur känns det? Gör du samma sak tillbaka?
- Vems åsikter är viktiga för dej?
- 13) Finns det någon/vem betyder mycket känslomässigt för dej/står dej nära?
- Finns det någon/vem skulle du ha svårt att leva utan?
- Vad tror du han/hon tycker om dej?
- 14) Finns det någon/vem litar du på?
- Tror du han/hon litar på dej?
- 15) Finns det någon/vem känner du att du kan vara dej själv tillsammans med?
- 16) Finns det någon/vem umgås du med på fritiden/gör saker tillsammans med/är tillsammans med för att ha kul? Vad gör ni?
- 18) Är du nöjd med ditt nätverk?
- Saknar du något?
- 19) Vilka av dessa personer tror du finns kvar i ditt liv om ett år?
- Om du slutar att missbruka?
- Om du inte slutar att missbruka?
- 20) Om du skulle vilja träffa nya människor vart vänder du dej då?
- 21) Finns det någon person som har försvunnit ur ditt liv den senaste tiden?
- Hur blev det så?
- 22) Finns det några som gillar varandra/har en konflikt med varandra av de personer du satt upp?
- Har i såfall konflikten med dej att göra? Hur?
- 23) Finns det några som du träffar bara för att nån annan kräver det/umgås mycket med (får på köpet?)
- Finns det några som bara träffar varandra p.g.a. dej?

II. Intervjuguide: Följdintervjuer (kontaktpersonen)

A: Basuppgifter

- 1) Du är kontaktman för ... Vad innebär det i förhållande till just ... K?
- 2) Har du varit kontaktman för ... K tidigare?
- 3) Hur gick det till när just du blev kontaktman för ... K?
- 4) Hur mycket träffas ni?

B: Om klienten

- Vilken förhandsinformation hade du om ... K?
- Hur påverkas kontaktmannaskapet av tvångssituationen?
- Om positiv inverkan – vad/hur gör du?
- Om negativ inverkan – kan du komma förbi det?
- Hur påverkas kontaktmannaskapet för ... K av att det är en begränsad tid?
- Finns du med efteråt? Hur?
- Beskriv IP:s missbrukssituation och sociala situation
- Skulle du beskriva IP som missbrukare?
- Beskriv IP som person, ex starka/svaga sidor.
- Vilket liv lever IP idag?
- Tycker du att IP har några problem? Vilka?
- Vilken hjälp får han av dej?
- Vad tror du att du betyder för IP?

Det sociala nätverket: Följdintervju

A. Räkna upp de personer som spelar någon roll i IP:s liv för närvarande (både positivt och negativt)

B. Placera in dem på nätverkskartan utifrån följande:

- sektor
- närhet
- vilka känner varandra
- finns det personer som kan placeras i flera sektorer

E Nätverkets funktion och kvalitet

1) Finns det någon/vem :

- använder droger?
- IP brukar missbruka tillsammans med?
- IP träffar bara när han missbrukar?
- IP träffar bara när han inte missbrukar?
- IP träffar oavsett om han missbrukar eller inte missbrukar?
- inte vet om att IP missbrukar/har missbrukat?
- IP:s drogbruk skapat svårigheter i relationen
- IP:s drogbruk underlättat relationen
- gör kriminella grejer?
- IP gör kriminella grejer tillsammans med

2) Finns det någon/vem ställer upp på IP

- om IP behöver någon att prata med?
- om IP behöver praktisk hjälp?
- om IP behöver råd om något?

3) Får IP det stöd han behöver?

Blir IP avvisad av någon?

4) Hur tycker du att IP:s relationer påverkar hans sätt att leva/hans möjligheter?

Vem tycker du påverkar IP:s liv på ett positivt sätt? Hur?

Vem tycker du själv påverkar IP:s liv på ett negativt sätt? Hur?

5) Vem gillar IP?

6) Finns det någon som IP är arg på är arg eller besviken på/har en konflikt med?

7) Finns det någon som du tycker jobbar ner IP eller får IP att må dåligt? Hur?

8) Finns det någon som IP både gillar mycket och samtidigt har konflikter med?

9) Finns det någon/vem reagerar på IP:s sätt att vara och tänka, ger honom beröm när han gjort något bra/kritik när han gjort något dåligt?

Vems åsikter är viktiga för IP?

10) Finns det någon/vem betyder mycket känslomässigt för IP/står honom nära?

Finns det någon/vem skulle IP ha svårt att leva utan?

Vad tror du han/hon tycker om IP?

11) Finns det någon/vem litar IP på?

Tror du han/hon litar på IP?

12) Finns det någon/vem umgås IP med på fritiden/gör saker tillsammans med / är tillsammans med för att ha kul?

13) Vilka av dessa personer tror du finns kvar i IP:s liv om ett år?

Om IP slutar att missbruka?

Om IP inte slutar att missbruka?

14) Om IP skulle vilja träffa nya människor vart vänder han sej då?

15) Finns det några som gillar varandra/har en konflikt med varandra av de personer du satt upp?

Har i så fall konflikten med IP att göra? Hur?

16) Finns det några som IP träffar bara för att någon annan kräver det/umgås mycket med (får på köpet?) Finns det några som bara träffar varandra p.g.a. IP?

17) Ser nätverket olika ut i drogfria/missbruksperioder

18) Skulle IP behöva fler personer i sitt nätverk?

Hur skulle nätverket kunna utökas?

19) Vilka i nätverket känner du personligen?

Beskriv din relation till dessa personer?

Nätverkskarta

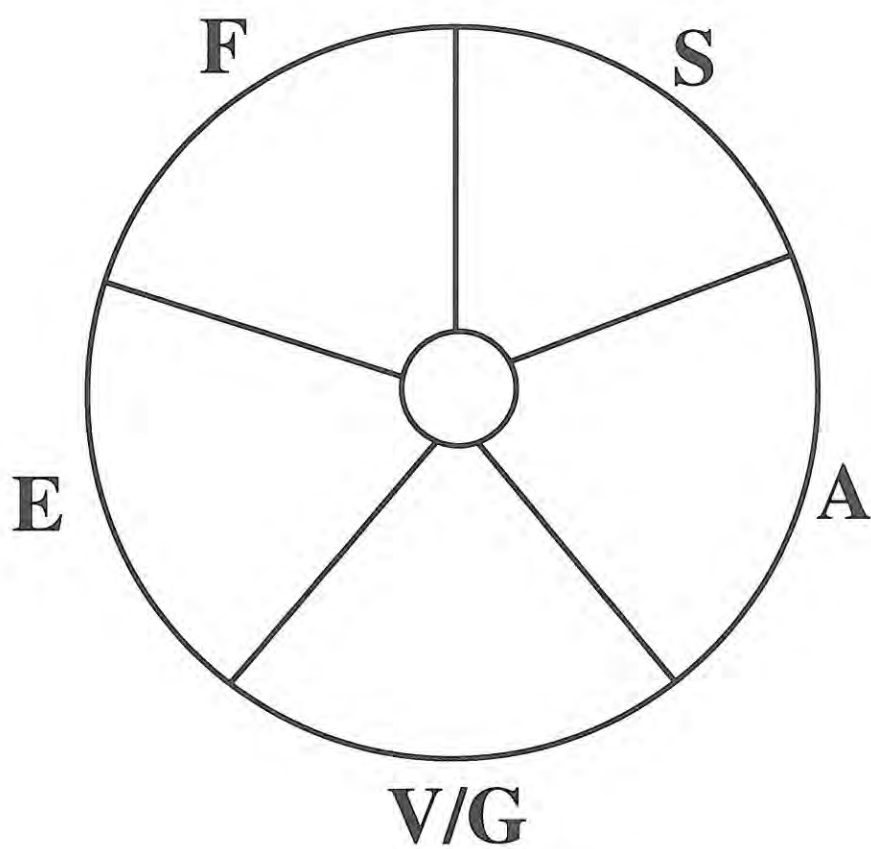
F = familj

S = släkt

A = arbetskamrater

V/G = vänner och grannar

E = experter

Tidigare utgivna forskningsrapporter

ISSN 1104-6155

- Nr 1 1994 Var står vi? Ackumulerad kunskap och erfarenhet inom institutionell missbrukarvård, utifrån en dialog forskare – praktiker (Vera Segraeus)
- Nr 2 1997 Ungdomar i tvångsvård. Råbyundersökning 94 (Claes Levin)
- Nr 3 1997 Etiska konflikter inom tvångsvård av ungdomar (Gunnel Colnerud)
- Nr 1 1998 LVM-vårdens kvalitet enligt socialtjänstens bedömning (Arne Gerdner)
- Nr 2 1998 Ett §12-hem för flickor. Omdefinitioner i ungdomsvården (Berit Andersson)

ISSN 1404-2576

- Nr 1 1999 Etik och ungdomsvård. En empirisk studie av anställdas etiska problem inom tvångsvård av ungdomar. Slutrapport (Gunnel Colnerud)
- Nr 2 1999 "Plötsligt får man lust att leva." En grupp narkomaners berättelser om sina självmordsförsök (Eva Johnsson, Mats Fridell)
- Nr 3 1999 Ungdomar från särskilda ungdomshem i Stockholms brottsliga nätverk (Jerzy Sarnecki)
- Nr 1 2000 Tvång och tillit. LVM-vård som kulturell ingenjörskonst (Göran Johansson)
- Nr 2 2000 När anhöriga involveras. Personalens beskrivning av anhöriga på särskilda ungdomshem (Maria Bangura Arvidsson, Malin Åkerström)
- Nr 1 2001 Vård bakom låsta dörrar. Lunden, ett LVM-hem för kvinnor (Bengt Svensson)
- Nr 2 2001 Kommunikativ pedagogik och särskilda ungdomshem (Per Gerrevall, Håkan Jenner, red)
- Nr 3 2001 Empati och professionellt förhållningssätt. Behandlarrollen i missbrukarvården (Ulla Holm)
- Nr 1 2002 Missbrukare med psykiska störningar och psykiatripatienter. Jämförelser baserade på ASI, SASB och DMT (Bengt-Åke Armelius, Kerstin Armelius, Håkan Larsson, Elisabet Sundbom)
- Nr 2 2002 Arbetsmiljö och behandlingskultur. Jämförelse mellan SiS-institutioner och andra vårdmiljöer (Madeleine Jeanneau)
- Nr 3 2002 Bete sig normalt. Ett perspektiv på den vuxna familjehemsvården (Göran Johansson)
- Nr 4 2002 "De kommer ut fräscha och fina". Om tvång och hemlöshet (Lena Yohanes, Anna Angelin, Anders Giertz, Hans Swärd)
- Nr 5 2002 Slutna ungdomsvård. Rättsliga reaktioner på de ungas brott före och efter införandet 1999 (Eckart Köhlhorn)

